



e-ISSN 1694-8874

φιλο  
λογία

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY

PHILOLOGY

№2 (4) (2024)

## ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

Вестник Ошского государственного университета. Филология

*Journal of Osh State University. Philology*

e-ISSN: 1694-8874

### ЖУРНАЛ ЖӨНҮНДӨ [kg]

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” илимий журналы университеттин илимий журналдарынын импакт-факторун жогорулатуу жана келечекте эл аралык илимий базаларга киргизүү саясатын ишке ашыруу максатында ОшМУнун Окумуштуулар Кеңешинин чечиминин (2022-жылдын 20-апрелиндеги 7-протоколу) негизинде түзүлгөн.

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” илимий журналы Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн. Каттоо нумуру 10300, 17-июнь 2022-жыл.

Журнал үч тилде - **кыргыз, орус** жана **англис** тилдеринде макалаларды жарыялайт. Материалдар **акысыз** негизде кабыл алынат. Журнал макалаларды жөнөтүү, аларды кароо жана жарыялоо үчүн акы албайт. Автордук сый акы төлөнбөйт.

Журнал **жылына 2 жолу** чыгат (кошумча атайын чыгарылыштар болушу мүмкүн).

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” журналы өзүнүн расмий сайтына ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берет. Бул дүйнөлүк илимий коомчулукка журналга кеңири маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Журнал ВОАИ Будапешт демилгесинде иштелип чыккан ачык жеткиликтүүлүк саясатын карманат жана өзүнүн контентине ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берип, дүйнөлүк деңгээлде билим алмашууга жана изилдөө натыйжаларын жайылтууга жардам берет. Журнал жарыяланган материалдардын максималдуу жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу саясатын жүргүзөт. Журналдын баардык контенти интернетте окуу, жүктөп алуу, көчүрүү, жайылтуу, басып чыгаруу үчүн ачык. Ар бир колдонуучу сайт ичинде издөө жасап, макалалардын толук текстине шилтеме жасай алат же аларды, эч кандай каржылык, юридикалык же техникалык тоскоолдуктар болбосо, башка мыйзамдуу максаттарда колдоно алат.

Окурмандар жана авторлор журналдын веб-сайтынан журналдын учурдагы санынын электрондук версиясын жана мурунку басылмалардын архивдерин эркин көрүп жана жүктөп ала алышат. Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясынын шарттарына ылайык, журналдын баардык басылмалары электрондук түрдө бекер жана чектөөсүз таратылат.

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” журналындагы макалалардын авторлору эмгектери менен бирге журналга басып чыгаруу укугун өткөрүп беришет, аны Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясы менен лицензиялаган болушат. Жарыяланган эмгектин автордук укук ээси болуп басып чыгаруучу Ош мамлекеттик университети эсептелет.

Журналдын материалдарынын электрондук версиялары <https://journal.oshsu.kg/index.php/filology/index> сайтында коомдук доменде жайгаштырылган.

CrossRef менен Ош мамлекеттик университетинин ортосунда түзүлгөн келишимге ылайык журналга 10.52754 нумурлуу DOI префикси ыйгарылган. Ушул келишимдин негизинде “Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” журналына чыккан ар бир макалага DOI нумуру берилет.

**Негиздөөчүсү**

Ош мамлекеттик университети

e-ISSN 1694-8874 (электрондук версиясы)

**Префикс DOI: 10.52754**

## О ЖУРНАЛЕ [ru]

Научный журнал “Вестник Ошского государственного университета. Филология” был основан на основании решения Ученого совета ОшГУ (протокол № 7 от 20 апреля 2022 года) в целях повышения импакт-фактора научных журналов университета и, в дальнейшем, реализации политики включения в международные научные базы данных.

17 июня 2022 года “Вестник Ошского государственного университета. Филология” прошел регистрацию в Министерстве юстиции Кыргызской Республики под №10300.

Журнал публикует статьи на трех языках - **кыргызском, русском и английском**, принимает материалы к публикации на **безвозмездной** основе. Журнал не взимает плату за подачу статей, их рецензирование и их публикацию. Авторские гонорары не выплачиваются.

Периодичность издания: **2 выпуска в год** (возможны дополнительные специальные выпуски).

Журнал “Вестник Ошского государственного университета. Филология” предоставляет открытый доступ к своему контенту на официальном сайте журнала. Это обеспечивает более широкий информационный доступ к журналу в масштабах мирового научного сообщества.

Журнал придерживается политики открытого доступа, сформулированного в Будапештской инициативе ВОАИ, и предоставляет открытый доступ к своему контенту, способствуя увеличению глобального обмена знаниями и результатами исследований. Журнал проводит политику обеспечения максимальной доступности опубликованных материалов. Весь контент журнала открыт в сети Интернет для чтения, скачивания, копирования, распространения, печати. Любые пользователи могут осуществлять поиск или ссылаться на полные тексты статей, использовать их в других законных целях при отсутствии каких-либо финансовых, юридических или технических преград.

Читатели и авторы могут свободно просматривать и скачивать электронные версии текущего номера журнала и архивы за предыдущие периоды на сайте журнала. Все публикации журнала в электронном виде распространяются бесплатно и без ограничений на условиях лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

Авторы статей журнала “Вестник Ошского государственного университета. Филология” передают журналу право публикации вместе с работой, одновременно лицензируя ее по лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). Правообладателем опубликованной работы является издатель – Ошский государственный университет.

Электронные версии материалов “Вестник Ошского государственного университета. Филология” размещаются на сайте <https://journal.oshsu.kg/index.php/filology/index> в открытом доступе.

По договору между CrossRef и Ошским государственным университетом журналу присвоен префикс DOI 10.52754. На основании этого договора каждой статье, опубликованной в журнале “Вестник Ошского государственного университета. Филология” присваивается номер DOI.

**Учредитель**  
Ошский государственный университет  
**e-ISSN 1694-8874** (электронная версия)  
**Префикс DOI: 10.52754**

## ABOUT THE JOURNAL [en]

The scientific journal “Journal of Osh State University. Philology” was founded on the basis of the 7th Protocol of the Academic Council of Osh State University dated April 20, 2022 in order to increase the impact factor of scientific journals of the university and further implement the policy of inclusion in international scientific databases.

In June 17, 2022 the journal “Journal of Osh State University. Philology” was registered with the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic under No. 10300.

The journal publishes articles in three languages – **Kyrgyz, Russian and English**, accepts materials for publication **free of charge**. The journal does not charge for the submission of articles, their review and publication. Author’s royalties are not paid.

Publication frequency: **2 issues per year** (additional special issues are possible).

The “Journal of Osh State University. Philology” provides open access to its content on the official website of the journal. This provides greater information access to the journal throughout the global scientific community.

“Open access” means its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself.” (by Budapest Open Access Initiative).

Readers and authors can freely view and download the electronic versions of the current issue of the journal and archives for previous periods on the journal’s website. All publications of the journal in electronic form are distributed free of charge and without restrictions under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

The authors of the “Journal of Osh State University. Philology” transfer publishing rights to the publisher, licensing it under Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). The copyright holder of the published work is the publisher – Osh State University.

Electronic versions of the journal materials are placed on the website <https://journal.oshsu.kg/index.php/filology/index> in the public domain.

Under an agreement between CrossRef and Osh State University, the journal was assigned the prefix DOI 10.52754. On the basis of this agreement, each article published in the “Journal of Osh State University. Philology” is assigned a DOI number.

**Founder**  
Osh State University  
**e-ISSN** 1694-8874 (electronic version)  
**DOI prefix:** 10.52754

## **РЕДАКЦИЯ [kg]**

### ***Башкы редактор***

Мурзакметов Абдымиталип Камытович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, ОшМУнун Кыргыз адабияты кафедрасынын башчысы (Ош, Кыргызстан), [suzak65@mail.ru](mailto:suzak65@mail.ru)

### **Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү**

Үкүбаева Лайли – филология илимдеринин доктору, профессор (Бишкек, Кыргызстан), [ukubayeva@mail.ru](mailto:ukubayeva@mail.ru)

Момуналиев Сатканбай – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), [smomunaliev@oshsu.kg](mailto:smomunaliev@oshsu.kg)

Ибраимов Осмонакун – филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университети (Бишкек, Кыргызстан), [ibraimov@manas.edu.kg](mailto:ibraimov@manas.edu.kg)

Жамгырчиева Гулина – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), [gjamgyrchieva@oshsu.kg](mailto:gjamgyrchieva@oshsu.kg)

Сагынбаева Бурул – филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университети (Бишкек, Кыргызстан), [saginbayeva@manas.edu.kg](mailto:saginbayeva@manas.edu.kg)

Тиллебаев Садык (Садык Алахан) – филология илимдеринин доктору, профессор, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети (Бишкек, Кыргызстан)

Сабирова Венера – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), [sabirova\\_venera@mail.ru](mailto:sabirova_venera@mail.ru)

Эгембердиева Аида – филология илимдеринин доктору, профессор, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети (Бишкек, Кыргызстан), [aidaegem@rambler.ru](mailto:aidaegem@rambler.ru)

Калчакеев Кубанычбек – филология илимдеринин доктору, профессор, Жалал-Абад мамлекеттик университети (Жалал-Абад, Кыргызстан), [jamu-dekan@ya.ru](mailto:jamu-dekan@ya.ru)

Кенжебаев Даирбек – филология илимдеринин доктору, профессор, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети (Бишкек, Кыргызстан), [kenzhebaev.dairbek@mail.ru](mailto:kenzhebaev.dairbek@mail.ru)

Мадмарова Гулипа – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), [gmadmarova@oshsu.kg](mailto:gmadmarova@oshsu.kg)

Найманбай Айнура Рахымберди кызы – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университети (Астана, Казакстан), [ainura-1978@mail.ru](mailto:ainura-1978@mail.ru)

Темирова Махбуба – филология илимдеринин PhD доктору, доцент, Андижан мамлекеттик педагогикалык институту (Андижан, Өзбекстан), [temirova\\_65@mail.ru](mailto:temirova_65@mail.ru)

Кулалиева Калия – филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз-Түрк “Манас” университети (Бишкек, Кыргызстан), [kulaliyeva@manas.edu.kg](mailto:kulaliyeva@manas.edu.kg)

Сулайманова Мехринса – филология илимдеринин PhD доктору, доцент, Андижан мамлекеттик педагогикалык институту (Андижан, Өзбекстан), [sulaymonovamexrinsa@gmail.com](mailto:sulaymonovamexrinsa@gmail.com)

Бейсенбай Ардак Бақытулы – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университети (Астана, Казакстан), [ardak-bakit@mail.ru](mailto:ardak-bakit@mail.ru)

Абдиев Таалай – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз-Түрк “Манас” университети (Бишкек, Кыргызстан), [abdiev@manas.edu.kg](mailto:abdiev@manas.edu.kg)

Калыгулова Сабыркуль – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), [skalygulova@gmail.com](mailto:skalygulova@gmail.com)

## **РЕДАКЦИЯ [ru]**

### ***Главный редактор***

Мурзакулов Абдымиталип Камытович – кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой кыргызской литературы Ошского государственного университета (Ош, Кыргызстан), [suzak65@mail.ru](mailto:suzak65@mail.ru)

### **Члены редакционной коллегии**

Үкүбаева Лайли – доктор филологических наук, профессор (Бишкек, Кыргызстан), [ukubayeva@mail.ru](mailto:ukubayeva@mail.ru)

Момуналиев Сатканбай – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), [smomunalie@oshsu.kg](mailto:smomunalie@oshsu.kg)

Ибраимов Осмонакун – доктор филологических наук, профессор, Кыргызско-Турецкий университет “Манас” (Бишкек, Кыргызстан), [ibraimov@manas.edu.kg](mailto:ibraimov@manas.edu.kg)

Жамгырчиева Гулина – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), [gjamgyrchieva@oshsu.kg](mailto:gjamgyrchieva@oshsu.kg)

Сагынбаева Бурул – доктор филологических наук, профессор, Кыргызско-Турецкий университет “Манас” (Бишкек, Кыргызстан), [saginbayeva@manas.edu.kg](mailto:saginbayeva@manas.edu.kg)

Тиллебаев Садык (Садык Алахан) – доктор филологических наук, профессор, Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына (Бишкек, Кыргызстан)

Сабирова Венера – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), [sabirova\\_venera@mail.ru](mailto:sabirova_venera@mail.ru)

Эгембердиева Аида – доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева (Бишкек, Кыргызстан), [aidegem@rambler.ru](mailto:aidegem@rambler.ru)

Калчакеев Кубанычбек – доктор филологических наук, профессор, Джалал-Абадский государственный университет (Джалал-Абад, Кыргызстан), [jamu-dekan@ya.ru](mailto:jamu-dekan@ya.ru)

Кенжебаев Даирбек – доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет И. Арабаева (Бишкек, Кыргызстан), [dairbek@mail.ru](mailto:dairbek@mail.ru)

Мадмарова Гулипа – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), [gmadmarova@oshsu.kg](mailto:gmadmarova@oshsu.kg)

Найманбай Айнур Рахымберди кызы – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва (Астана, Казахстан), [ainura-1978@mail.ru](mailto:ainura-1978@mail.ru)

Темирова Махбуба – кандидат филологических наук, доцент, Андижанский государственный педагогический институт (Андижан, Узбекистан), [temirova\\_65@mail.ru](mailto:temirova_65@mail.ru)

Кулалиева Калия – кандидат филологических наук, Кыргызско-Турецкий университет “Манас” (Бишкек, Кыргызстан), [kulaliyeva@manas.edu.kg](mailto:kulaliyeva@manas.edu.kg)

Сулайманова Мехринса – кандидат филологических наук, доцент, Андижанский государственный педагогический институт (Андижан, Узбекистан), [sulaymonovamexrinsa@gmail.com](mailto:sulaymonovamexrinsa@gmail.com)

Бейсенбай Ардак Бакыгулы – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва (Астана, Казахстан), [ardak-bakit@mail.ru](mailto:ardak-bakit@mail.ru)

Абдиев Таалай – кандидат филологических наук, доцент, Кыргызско-Турецкий университет “Манас” (Бишкек, Кыргызстан), [abdiev@manas.edu.kg](mailto:abdiev@manas.edu.kg)

Калыгулова Сабыркул – кандидат филологических наук, доцент, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), [skalygulova@gmail.com](mailto:skalygulova@gmail.com)

## **EDITORIAL TEAM [en]**

### *Editor-in-chief*

Murzakmetov Abdymitalip Kamyrovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Kyrgyz Literature, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), [suzak65@mail.ru](mailto:suzak65@mail.ru)

### **Members of the editorial board**

Ukubaeva Laili – Doctor of Philology, Professor (Bishkek, Kyrgyzstan), [ukubayeva@mail.ru](mailto:ukubayeva@mail.ru)

Momunaliev Satkanbai – Doctor of Philology, Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), [smomunalie@oshsu.kg](mailto:smomunalie@oshsu.kg)

Ibraimov Osmonakun – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz-Turkish University “Manas” (Bishkek, Kyrgyzstan), [ibraimov@manas.edu.kg](mailto:ibraimov@manas.edu.kg)

Zhamgyrchieva Gulina – Doctor of Philology, Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), [gjamgyrchieva@oshsu.kg](mailto:gjamgyrchieva@oshsu.kg)

Sagynbayeva Burul – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz-Turkish University “Manas” (Bishkek, Kyrgyzstan), [saginbayeva@manas.edu.kg](mailto:saginbayeva@manas.edu.kg)

Tillebaev Sadyk (Sadyk Alahan) – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz National University named after Zhusup Balasagyn (Bishkek, Kyrgyzstan)

Venera Sabirova – Doctor of Philology, Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), [sabirova\\_venera@mail.ru](mailto:sabirova_venera@mail.ru)

Egemberdieva Aida – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz State University named after I. Arabaev (Bishkek, Kyrgyzstan), [aidegem@rambler.ru](mailto:aidegem@rambler.ru)

Kalchakeev Kubanychbek – Doctor of Philology, Professor, Jalal-Abad State University (Jalal-Abad, Kyrgyzstan), [jamu-dekan@ya.ru](mailto:jamu-dekan@ya.ru)

Kenzhebaev Dairbek – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz State University I. Arabaeva (Bishkek, Kyrgyzstan), [dairbek@mail.ru](mailto:dairbek@mail.ru)

Gulipa Madmarova – Doctor of Philology, Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), [gmadmarova@oshsu.kg](mailto:gmadmarova@oshsu.kg)

Naimanbay Ainur Rakhymberdi kyzy – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumileva (Astana, Kazakhstan), [ainura-1978@mail.ru](mailto:ainura-1978@mail.ru)

Temirova Makhbuba – candidate of philological sciences, associate professor, Andijan State Pedagogical Institute (Andijan, Uzbekistan), [temirova\\_65@mail.ru](mailto:temirova_65@mail.ru)

Kulaliyeva Kalia – Candidate of Philological Sciences, Kyrgyz-Turkish University “Manas” (Bishkek, Kyrgyzstan), [kulaliyeva@manas.edu.kg](mailto:kulaliyeva@manas.edu.kg)

Sulaymanova Mekhrinsa – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Andijan State Pedagogical Institute (Andijan, Uzbekistan), [sulaymonovamexrinsa@gmail.com](mailto:sulaymonovamexrinsa@gmail.com)

Beisenbai Ardak Bakytuly – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumileva (Astana, Kazakhstan), [ardak-bakit@mail.ru](mailto:ardak-bakit@mail.ru)

Abdiev Taalay – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kyrgyz-Turkish University “Manas” (Bishkek, Kyrgyzstan), [abdiev@manas.edu.kg](mailto:abdiev@manas.edu.kg)

Kalygulova Sabyrkul – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), [skalygulova@gmail.com](mailto:skalygulova@gmail.com)

**МАЗМУНУ**  
Содержание  
*Contents*

<b>Абдимиталип уулу Н.</b> Карахандарда кыздарга коюлган ысымдар (Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүнүн мисалында).....	1
<b>Асанова Ф.М., Жамгырчиева Г.Т.</b> “Манас” эпосунун кыргыз адабиятындагы идеялык күрөштөгү орду .....	14
<b>Тиленова Г., Мурзакметов А.К.</b> Кыргыздардын нанга карата мамилесинин макалдарда берилиши .....	25
<b>Разак уулу Д.</b> Түркиялык кыргыз Рагып Төлөйкөндүн насаат ырлары .....	32
<b>Мурзакметов А.К.</b> Араб адабиятынын кыргыз фольклорундагы элементтери .....	41
<b>Аманбек кызы Н., Бекмурзаева А.</b> Кытай тилиндеги жапайы жаныбарларды билдирген фразеологиялык бирдиктер .....	51
<b>Бакытбек кызы К., Жапаралиев Ш.Ж.</b> Жаштар арасында кибербуллинг: себептери, кесепеттери жана алдын алуу стратегиялары .....	63
<b>Жигитов С.</b> Алыкул Осмоновдун котормосундагы «Жолборс терисин кийген баатыр» поэмасы.....	77



ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(4)/2024, 1-13

УДК: 81'373.231

DOI: [10.52754/16948874\\_2024\\_2\(4\)\\_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_1)

**КАРАХАНДАРДА КЫЗДАРГА КОЮЛГАН ЫСЫМДАР (МАХМУД КАШГАРИНИН  
“ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК” СӨЗДҮГҮНҮН МИСАЛЫНДА)**

**ЖЕНСКИЕ ИМЕНА У КАРАХАНИДОВ (НА ПРИМЕРЕ «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК»  
МАХМУДА КАШГАРИ)**

**FEMALE NAMES AMONG THE KARAKHANIDS (ON THE EXAMPLE OF “DIVAN LUGAT  
AT-TURK” OF MAHMUD KASHGARI)**

**Абдимиталип уулу Нурсултан**

*Абдимиталип уулу Нурсултан*

*Abdimitalip uulu Nursultan*

**Ph.D., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети**

*Ph.D., старший преподаватель Ошский государственный университет*

*Ph.D., Senior Lecturer, Osh State University*

[nabdimitalipuulu@oshsu.kg](mailto:nabdimitalipuulu@oshsu.kg)

ORCID: 0009-0002-1689-0741

## КАРАХАНДАРДА КЫЗДАРГА КОЮЛГАН ЫСЫМДАР (МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТҮРК” СӨЗДҮГҮНҮН МИСАЛЫНДА)

### Аннотация

Ономастика тил илиминин ысымдар тармагын кучагына алган бөлүк. Ономастика илиминин антропонимика тармагы адам ысымдарын изилдөөгө багытталган. Адам аттарында элдин тарыхы, тарыхый аң-сезими, ишенимдери ж.б. катылып жатат. Айрым учурда унутулган сөздөр адам аттарында гана сакталып калат. Аны изилдеп, фольклордук жана этнографиялык булактар менен салыштырып, белгилүү бир элдин коңшу элдер менен болгон маданий байланыштарын, жер аттарын ж.б. тактап алууга болот. Орто кылымдарда карахандар доорунун аалымы Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегинде көптөгөн этнографиялык маалыматтар менен кошо адам аттары да берилген. Махмуд Кашгаринин эмгегинде негизинен эркектердин ысымдары берилген. Бирок ошентсе да алардын арасында карахандар доорунда кеңири тараган кыздарга коюлган аттар да катталган. Макалабызда карахандардагы кыздарга коюлган түрк тектүү ысымдарды классификациялап, аларды азыркы кездеги кыргыз коомунда кыздарга коюлган аттар менен салыштырып караганга аракеттендик.

**Ачык сөздөр:** кыз ысымдары, антропонимика, “Диван Лугат ат-Түрктөгү” антропонимдер, дезидератив

### **ЖЕНСКИЕ ИМЕНА У КАРАХАНИДОВ (НА ПРИМЕРЕ «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК» МАХМУДА КАШГАРИ)**

#### Аннотация

Ономастика – раздел языкознания, занимающийся областью личных имен. Антропонимический раздел науки ономастики занимается изучением человеческих имен. Часто человеческие имена заключают в себе историю народа, историческую память, верования и т. д. В некоторых случаях забытые слова в одном языке сохраняются только в антропонимических единицах. Изучение и сопоставление имен с фольклорными и этнографическими данными может прояснить культурную историю народа. В труде караханидского ученого Махмуда Кашгари «Диван Лугат ат-Турк» содержится много этнографических сведений связанные с личными именами средневековых турков. Но в словаре Махмуда Кашгари преобладают мужские имена. Однако среди них зафиксированы и имена, данные девочкам, широко распространенные в караханидский период. Статья посвящена анализу женских антропонимов «Диван Лугат ат-Турк» с точки зрения ономастической традиции древнетюркской словесности.

**Ключевые слова:** женские личные имена, антропонимика, антропонимы в «Диван Лугат ат-Турк», дезидератив

### **FEMALE NAMES AMONG THE KARAKHANIDS (ON THE EXAMPLE OF “DIVAN LUGAT AT-TURK” OF MAHMUD KASHGARI)**

#### Abstract

Onomastics is a branch of linguistics that deals with the field of personal names. The anthroponymic section of onomastics deals with the study of human names. Often human names contain the history of the people, historical memory, beliefs, etc. In some cases, forgotten words in one language are preserved only in anthroponymic units. The study and comparison of names with folklore and ethnographic data can clarify the cultural history of the people. The work of the Karakhanid scholar Mahmud Kashgari’s “Divan Lugat at-Turk” contains a lot of ethnographic information related to the personal names of medieval Turks. But in the dictionary of Mahmud Kashgari, male names prevail. However, among them are also recorded names given to girls, widespread in the Karakhanid period. The article is devoted to the analysis of female anthroponyms “Divan Lugat at-Turk” from the point of view of the onomastic tradition of ancient Turkic literature.

**Keywords:** female personal names, anthroponymic, anthroponyms in the “Divan Lugat at-Turk”, desiderative

## Киришүү

Адам баласынын жашоосундагы эң сүйүнүчтүү учурлардын бири болуп ымыркайдын жарык дүйнөгө келүүсү болуп эсептелет. Бирок жаш баланын төрөлүүсү биологиялык көрүнүш болсо, ага ысым берүү жөрөлгөсү адамды айбанаттар дүйнөсүнөн айырмалап руханий өзгөчөлүк. Баланын жарык дүйнөгө келгенден кийинки алгачкы алган белгиси – анын ысымы. Адам баласы үчүн өмүр бою анын өз иденттүүлүгүн аныктоонун эң маанилүү түркүгү болуп анын ысымы саналат (Allport, 1961, б. 117). Адамдардын ысымы анын бүтүндөй жан-дүйнөсүнүн символу. Адамдар кимдир бирөө анын ысымын унутуп калса таарынат. Ушул себептен жаңы төрөлгөн ымыркайга ат коюу коомдогу диний жана маданий идеологияны чагылдырган бир катар үрп-адаттар жана жөрөлгөлөр менен коштолот. Балага ат коюу ырасымын орус этнографы А.К. Байбурин, “...жаңы төрөлгөн баланы “маданиятка” кошуунун эң маанилүү механизми. Эгерде ушул убакка чейин болочок адамдын образы ритуалдык ыкмалар менен калыптанып, анын формасы жаралган болсо, ат коюлгандан кийин ал жаңы сапатка ээ болот, ал семиосферанын объектисине, б.а. белгилүү, тааныла турган жана атала турган жанга айланат”, - деп белгилейт (Байбурин, 1993, б. 46).

Ысым балага жан берүүчү кургак сөз эле эмес, адамдын эмоционалдык абалын чагылдыруучу белги. Балага ат берүү менен ата-эне андан чексиз үмүттүү абалда болуп, баланын келечегине карата жакшы тилектерди каалоого аракет кылат. Ошондуктан адамдын ысымы ата-эненин, аны менен бирге эл байлыгы, демек, тил байлыгы деп атоого болот. Тил жана тарых дайыма тыгыз байланышта болгондуктан ар бир адам аты өзүнө баа жеткис лингвомаданий маалыматтарды камтыйт. Айрым учурда бир элдин маданиятында таптакыр жок болуп кеткен же аз колдонулган маданий көрүнүштөр адам аттарында сакталып калган учурлар кездешет. Алсак, кыргыз тилиндеги Бурканов, Бурканбаев, Бурканбек ж.б.у.с. ысымдар кеңири кездешет. Арийне, бул сөз тилибизге байыркы түрктөрдүн буддизм дини менен тыгыз маданий карым-катнашта болгон кезде кирген жана “бут, идол” деген мааниси билдирет (ДЛТ, 2005, б. 408). Учурда бул сөз кыргыз тилинде фольклордук чыгармаларда жана адам аты катары гана кездешет. Бирок бул сөздүн түпкүрүндө байыркы түрктөрдүн маданиятында буддизм дининин да орду болгондугун далилин көрүүгө болот. Бул өңүттөн алып караганда антропонимиканын тарыхый булак катары мааниси зор деп ишенимдүү айта алабыз. Карахандарда жаңы төрөлгөн балага ат коюу салты тууралуу буга чейинки изилдөөлөрүбүздө учкай сөз кылганбыз (Абдимиталип уулу, 2022, б. 126-132).

## Материалдар

Байыркы жана орто кылымдардагы түрктөрдүн антропонимикасын изилдөө үчүн көптөгөн тарыхый булактарды пайдалануу зарыл. Байыркы түрктөрдүн ысымдары латын, грек, кытай, мусулман булактары жана байыркы түрк жазма эстеликтеринде чагылдырылган. Ал эми түрк тилдүү элдердин антропонимикасы боюнча байыркы түрк жазма эстеликтери, буддист уйгур жазуулары, Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” эмгеги менен кошо маанилүү булактардын бири катары Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегин айтууга болот. Бул эмгек орто кылымдагы түрк элдериндеги белгилүү уруу-уруктардын (этнонимдер), жер-суу аттары (топонимика) жана адам аттары (антропонимика) боюнча баалуу маалыматтарга бай. Автор өз эмгегинин кириш бөлүгүндө китепте эмнелер эскерилип, эмнелер эскерилбегендигин белгилеп жатып мындай дейт, “*Бул тилдеги (түрк)*

чет тилден кирген сөздөр жазылбады. Аял жана эркектин ысымдарында да ушундай. Мен тилди туура үйрөнүү үчүн эң кеңири тараган жана эң белгилүү ысымдарды гана эскердим” (ДЛТ, 2005, б. 68; DLT, 1939, б. 444; Dankoff&Kelly, 1982, б. 82). “Диванда” 105 же 110 адам ысымы катталып, анын ичинен 4-5 аял ысымы кездешет (Махпиров, 1997; Amanoğlu, 2000, б. 5).

Махмуд Кашгари өз эмгегинде мусулман түрктөрдүн ысымдарын гана жазууну максат кылгандыгын жазганы менен китепте катталган адам аттарынын курамы ар түрдүүчө. “Дивандагы” адам аттарын шарттуу түрдө *араб*, *иран* жана *түрк* деп бөлүүгө болот (Amanoğlu, 2000, б. 6). Биз бул бөлүмдө “Диванда” катталган түрк тамырлуу ысымдарды азыркы кыргыз элинин антропонимикасы менен салыштырып караганга аракеттендик. Ал эми иран, араб тектүү адам аттары боюнча илимий адабияттар жетиштүү болгондуктан аларды эскерүү менен гана чектелдик.

Карахандардагы тарыхында эң урунттуу учур болуп, Сатук Буура-кагандын ислам динин кабыл алуусун айтууга болот. Ислам динин кабыл алган түрктөрдүн жашоосун жаңы нукка бурулган. Жаңы идеология көчмөндөрдүн саясий-экономикалык жана маданий жашоосунда олуттуу өзгөрүүлөргө себеп болгон. Албетте өзгөрүү түрктөрдүн антропонимикасына таасирин тийгизбей койгон эмес. Карахан өкүмдарлары ислам динин кабыл алгандыгынын белгиси катары өздөрүнө жаңы мусулманча ысымдарды ыйгара башташкан. Алсак, карахандардын алгачкы мусулман каганы Сатук Буура-каган өзүнө Абд-ал-Карим деген мусулманча ысым алган (Джамал ал-Карши, 2005, б. 101; Закиров ж.б., 2022; Исаков, Реймов ж-а Бойтоева, 2023). Карахандарда исламдын кириши менен кирген аттарды алардын башка кагандарынын ысымдарынан көрө алабыз. Мисалы, *Кадыр*, *Иса*, *Муса*, *Али*, *Месуд* ж.б. “Диванда” кездешкен арап жана иран тектүү ысымдардын кездешиши IX-XI кк. мусулман дининин жайылышы менен тыгыз байланыштуу.

“Диванда” кездешкен түркчө адам аттарында түрктөрдүн ислам динин кабыл алганга чейинки үрп-адаттары, диний түшүнүктөрү чагылдырган. Сөздүктө кездешкен адам ысымдарын классификациялап, аларды азыркы кездеги түрк тилдериндеги адам аттары менен салыштыруу аркылуу антропонимикалык маданий кабыл алуучулукту тактоого болот. Биз бул бөлүктө карахандардагы түркчө ысымдардын мааниси, аларга байланыштуу ырым-жырым, ишенимдерди көрсөтүп, алардын азыркы кезде кыргыздардагы ат коюу салты менен салыштырып караганга аракеттендик. Карахандардагы адам аттарын кароодо Б. Аталай менен З. Ауэзованын котормосундагы “Диванды” пайдаландык. Бирок, тактоого муктаждык жаралган учурда Р. Данкофф менен А.Б. Эржуласундун котормолорун колдондук.

“Диванда” кездешкен ысымдарды азыркы кезде түрк элдеринде кездешкен адам аттарыны менен салыштырууда теориялык базасыз элестетүүгө болбойт. Бул багытта түрк антропонимикасынын толук классификациясын мажар түркологу-антропонимисти Л. Рашони жана орус антропонимисти В.А. Никонов тарабынан теориялаштырылган (Rasyonu and Baski, 2007; Никонов, 1974). Биз карахандардагы адам аттарынын маанисин чечмелөөдө ономаст В.А. Никонов түзгөн классификацияны колдондук. Ага себеп катары В.А. Никоновдун системасы тагыраак жана колдонууга ыңгайлуу деген пикирдебиз.

Орус ономасты, антропомисти В.А. Никонов түрк тилдүү элдердеги адам ысымдарын классификациялап, аларды *дескриптив* (сүрөттөмө ысымдар), *дезидератив* (каалоо ысымдар)

жана *меморатив* (арноо ысымдар) деп негизги үч топко бөлүп караган (Никонов, 1974, бб. 85-130). Ар бир топ ичинде да майда топторго бөлүнүп кете берген.

## Анализ

Жогоруда белгиленгендей “Диванда” 4-5 аял ысымы кездешет (Атапоğlu, 2000, б. 5). Бул көрүнүштү карахандар доорундагы патриархалдык абал менен түшүндүрүүгө болот. Бирок ошого карабастан Махмуд Кашгари өз эмгегинде карахандарда кыздарга берилген ысымдарды аз да болсо жазып калтырган.

Карахандарда сулуулуктун стандарты катары шынга бойлуу, назик, кыр мурун кыздар эсептелген. Аны сөздүктөгү **тал бозлыг** (*тал бойлуу*) деген сөз далилдеп тургансыйт (ДЛТ, 2005, б. 856; DLT, 1941, б. 156). Автор *тал* сөзүн жаш чыбыкты билдирип, сымбаттуу жана назик кишини, айрыкча кыз-келиндерди *тал бойлуу* деп аташарын белгилейт (азыркы күндө деле кыргыздар сымбаттуу, назик кыздарды *тал чыбыктай ийилген* деп салыштырат). “Диванда” шынга бойлуу, сулуу кыздарды сүрөттөгөн ыр сап кездешет,

Арды сени кыз	<i>Сени чарчаткан кыздын</i>
боды аның тал	<i>бою тал чыбыктай,</i>
Йайлыр аның	<i>Жаш арчадай ыргалат</i>

Артучы бурны такы кывал *Кырдач мурду* (ДЛТ, 2005, б. 389; DLT, 1939, б. 412).

Кыз бала келечектеги эне, балдарды төрөгөн, аларга тарбия берген адам. Карахандарда кагандын династиясынан чыккан, Афрасийябдын урпагы деп эсептелген ханзада, ханбийкелерге **тарым** деген термин колдонулуп, башка адамдарга колдонулган эмес. Ал эми кагандын үй-бүлөсүнөн чыккан аял кишилерге карата *алтын тарым/терим* деген термин колдонулган (ДЛТ, 2005, б. 374; DLT, 1939, б. 396). Мындай көрүнүштү кийин монголдордо Чыңгыз хандын тукумдарына берилген *алтан уруг* термини менен салыштырып кароого болот. Карахандарда кагандын үй-бүлөсүнөн чыккан аял, кыз-келиндерге *алтын тарымдан* башка *катун* деген титул да колдонулган (ДЛТ, 2005, 386; DLT, 1939, 410).<sup>1</sup>

“Диванда” кездешкен сөздөрдөн улам карахандар доорунда кыздарга канаттуу, өсүмдүк, баалуу асыл таш же буюм же асман телолорунун аталышы колдонулган ысымдар берилген. Төмөндө карахандар доорунда кыздарга коюлган аттарды тизмектеп, алардын мааниси жана азыркы күндө колдонулушун көрсөткөнгө аракеттендик.

**Ай:** Карахандарда кыздарга *Ай* деген ысым ыйгарылган. Аны Махмуд Кашгари эмгегиндеги ыр саптардагы кыйыр маалыматтан биле алабыз. “Диванда” мындай ыр саптары кездешет:

Келсе саңа йолгыра	<i>Келсе сага жол карай,</i>
Узгун аны узгура	<i>Ойгот аны уйкудан.</i>
Барсын нару казгура	<i>Барсын ары кайгыра,</i>

<sup>1</sup> Катун титулу тууралуу караңыз: Donuk, Abdülkadir. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı; Özcan, Abdülkadir, “Hatun” // *İslam Ansiklopedisi*. — İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997. — Vol. 16. — P. 499—500.

Сатты мениң Айымы                      *Сатты менин Айымды* (ДЛТ, 2005, б. 612; DLT, 1940, б. 193).

Мисал катары берилген ырдын акыркы сабындагы “Айымы” сөзүн “Диванды” которгон изилдөөчүлөрдүн баары “күң, канизек” деп которушкан (ДЛТ, 2005, б. 612; DLT, 1940, б. 193; Dankoff&Kelly, 1984, б. 363). Карахандар кулдарга алардын өңүнүн ак жүздүү болгондугунан улам *Аяз* деген ысым берген сыңары күндөргө да *Ай* деген ысым беришкен сыягы. Ай ысымын кыздарга ак жүздүү, сулуу, назик болсун деп ыйгарышкандай.

Ал эми бул ысымдын тамыры байыркы түрктөрдөгү айга болгон көөнө ишенимдерине барып такалат. Алсак, тарыхый булактарда байыркы хуннулар күн менен айды ыйык тутушкандыгы айтылат. Сыма Цяндын маалыматы боюнча, *“Шаньюй ар таңда күнгө жүгүнүү үчүн хан чатырдан чыгат. Ал эми кечинде айга жүгүнөт... Жортуулга аттанып жатканда ай жана жылдыздарга карашат. Ай толгондо жортуулга чыкса, ай жаңырганда чегинишет...”* (Бичурин, 1950, б. 50). Ал эми башка бир кытай тарыхый булагы “Суй-Шуда” түрктөр да байыркы хуннулардай ай толгон учурда душманга каршы сапарга чыкканы айтылат (Таскин, 1968, б. 136, прим 109). Орто кылымдардагы уйгур кагандарынын титулдарында да ай менен күн символикасы кеңири колдонулган (Güngör, 1994). “Огуз каган” дастанында Огуз кагандын экинчи уулунун ысымы айдын урматына коюлган, б.а. Айхан (Кононов, 1958). Карахандарда да айга болгон ишенимдин айрым элементтери “Диванда” эскерилет. Махмуд Кашгари эмгегинде карахандарда толгон айды колу менен көрсөтпөйт деген тыюуну жазат (ДЛТ, 2005, б. 286; DLT, 1939, б. 288).

Ал эми кыргыз коому туугандык байланышты патрилинейлик багытта эсептегендиктен кыргыз санжырасы, фольклорунда негизинен эркек каармандардын ысымдары учурайт. Ономаст Шералы Жапаров кыргыз элинде кездешкен адам аттарын изилдеген эмгектеринде негизинен эркек ысымдарын гана белгилегендиктен аялдардын ысымдары тууралуу изилдөөлөр жокко эсе. Ушундай мүчүлүштүктөрдү эске алуу менен келечекте байыркы түрктөрдө жана азыркы түрк тилдүү элдерде аял ысымдарына арналган ономастикалык изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшүн зарыл деп эсептейбиз.

Кыргыздарда да айга болгон көөнө ишенимдер сакталып калган. Кыргыздар ай жаңырганда айды карап жүгүнүп *“Ай көрдүм, аман көрдүм, айдан аман, жылдан эсен жүрөлү, барчылык, токчулук болсун”* деп тилек кылышкан (Каада-салттар. Ак баталар, 2003, б. 335).

Кыргыздардын антропонимикалык системасында ай компоненти көрүнүктүү орун ээлейт. Эркек балдарга *Айберген, Айбек, Айдолу, Айдын, Айдың, Айдыңбек, Айбар, Айбарбек, Айымбек, Айымкул* ж.б. ысымдар ыйгарылган (Жапаров, 2017, бб. 299-300). “Ай” сөзү колдонулган кыздардын ысымдары да популярдуу болуп, азыркы кезге чейин эл арасында абдан кеңири тараган. Андай ысымдарга өрнөк катары кыздарга коюлган *Айым, Айнур, Айгул, Толгонай, Толкунай, Айтолкун, Айкыз, Айжамал, Айнур, Айнуру, Айкан, Айсана, Аймира, Айчүрөк, Айымкан* ж.б. айтууга болот. Мындай ысымдар кыздарга айдай сулуу, жамалы жарык, назик, сымбаттуу болсун деген тилек менен берилет.

**Ас:** “Диван Лугатта” “ас” сөзүнүн “ас же арс чычкан” жана “күң, канизектерге берилген ысым” деген эки мааниси кездешет (ДЛТ, 2005, б. 113; DLT, 1985, б. 80). Сыягы бул ысым кыздарга сулуу, назик болсун деген тилек менен коюлган. Анткени, ас чычкандын

териси аппак келип, баалуу деп эсептелет. Ас чычкандын териси карахандарда баалуу деп саналып, күнүмдүк жашоодо колдонулгандыгынын далили Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билиг” чыгармасында да берилет. Анда:

Түмөн йылда берү тул эрдим тулас  
Бу тул тоны сучлуп өрүң кезтим ас (Kutadgu Bilig, бейт, 84).

### Котормосу:

*Миң жылдан бери тул элем, бозоргон  
Тул кийимди чечип, ак астан кийдим тон.*

Бул ыр саптарда карахандар доорунда аял карасын чечип, ак кийдиси болгон учурда астан жасалган ичик тон кийгендиги сүрөттөлөт.

“Ас” ысымы эркектерге да көп берилген. Мысыр мамлүктөрүнүн өкүмдары Ал-Мансур Калаундун доорунда, Сафад шаарынын башчысы, кийин Сирияда мамлүк аскерлеринин оң канатынын башчысынын ысымы да *Ас* болгон. Мындан сырткары мамлүктөрдө *Ас-Бай*, византиялык түрк тектүү аскер башчы *Ас-кан*, VIII к. хазарларда *Ас-таркан* ж.б. адам аттары кездешет (Rasyonı and Baskı, 2007, б. 78).

**Турумтай:** Карахандарда кыздарга чыйрак, сымбаттуу болсун деген максатта алгыр куштардын аталышынан улам ысымдар ыйгарылган. Мындай көрүнүштү карахандар доорундагы исламга чейинки түшүнүктөрдүн карапайым элдин арасында сакталып кала бергендигинин белгиси катары баалоого болот. “Диванда” эркек балага да, кыз-келиндерге да берилген *Турумтай* деген ысым тууралуу маалымат бар. Махмуд Кашгари бул ысым аң улоодо колдонулган жырткыч куштун аталышынан улам эркектерге ат катары да, лакап катары берилет деп белгилейт (ДЛТ, 2005, 925; DLT, 1941, 243). Сөздүктүн башка жеринде мындай Турумтай аттуу күң тууралуу ыр сап кездешет. Ыр сапта,

Түнүр кайын булушту,      *Куда, кайын көрүштү,*  
Кыркын такы колушты.      *Кайчы куда болушту.*  
Эмди тишим камашты,      *Эми тишим камашты,*  
Алты “Турумтайымы”.      *Алды Турумтайымы.*

Бул ыр саптарда кайчы куда болуп, калыңга Турумтай аттуу күндү алып, кийин кызын бербей койгондо ичи ачышкан адам тууралуу айтылат (ДЛТ, 2005, б. 553; DLT, 1940, б. 110). Карахандардагы адам ысымдарын изилдеген ономаст окумуштуулар мындай ысымдын кыз-келиндерге берилгенин белгилешкен эмес (Atalay, 1935; Amanoglu, 2000; Махпиров, 1997; Rasyonı and Baskı, 2007). Чамасы бул ысым эркектерге да коюла бергендиктен маани берилбей калган (Rasyonı and Baskı, 2007, б. 803).

Кыргыздарда Турумтай аттуу ысым кыз-келиндерден сейрек учурайт. Интернет булактарындагы ачык маалыматтардан *Чекирова Турумтай*, *Бейшенкулова Турумтай*, *Жеенчороева Турумтай*, *Сейдилде кызы Турумтай* деген ысымдарды кездештире алдык жана бул ысымдар орто же улуу муундун өкүлдөрүнө мүнөздүү экендиги аныкталды.<sup>2</sup> Мындан улам карахандарда кыз-келинге берилген Турумтай азыркы күндө кыргыз антропонимикалык системасында сейрек коюлуп калган ысым деп жыйынтык чыгарууга негиз бар деп ойлойбуз.

<sup>2</sup> Республиканын көп балалуу энелерин “Баатыр эне” ордени менен сыйлоо жөнүндө <https://cbd.minjust.gov.kg/5-5431/edition/491915/kg>; [https://tizme.gov.kg/view/public/tik\\_list\\_public\\_regional.xhtml](https://tizme.gov.kg/view/public/tik_list_public_regional.xhtml)

**Каз:** “Диванда” легендарлуу Афрасийябдын кызы *Каз* аттуу аялдын ысымы кездешет (ДЛТ, 2005, б. 851; DLT, 1941, б. 149). Махмуд Кашгари Афрасийябдын кызы *Каз* жашап, оюн курган жер *каз ойны* (*Каз оюну*) деп аталып, Казвин шаарынынын келип чыгышынын Афрасийябдын кызынын ысымы менен байланышырып чечмелегенге аракеттенген. Сөздүктүн ушул эле жеринде **каз** өрдөктөр түркүмүндөгү каз сымалдар тобуна кирген канаттуунун аталышы катары да берилген.

Кыргыздарда каз менен байланышкан ысымдар сейрек кездешет. Талаа материалдарыбыздын негизинде кыргыздарда *Казгүл* деген ысымды аныктай алдык. Ал эми өрдөктүн ургаачысынын аталышынан келип чыккан *Соно*, *Сонайым*, *Чүрөк*, *Айчүрөк* сыяктуу кыз аттары кеңири тараган.

**Качач (Жибек):** Жибек байыркы түрктөрдө эң баалуу материал катары бааланып, мартабалуу адамдар гана колдоно алышкан. Эң алгач Байыркы Кытайда колдонулуп баштаган жибек көп өтпөй кытайлыктардын тышкы саясатында маанилүү рычагдардын бирине айланган. Хань доорунда Жер Ортолук деңиз менен Кытайдын ортосундагы соода жолу Улуу Жибек Жолу деп аталып, ал адамзат тарыхындагы маанилүү экономикалык, саясий жана маданий байланыштарды бириктирген стратегиялык жол болуп саналган. Кытайлыктар жибекти түрктөрдүн ата-бабалары болуп эсептелген хуннуларды колго алуу үчүн пайдаланган. Мындай саясат кийин деле түрктөргө каршы колдонулган. Кытайлыктардын жибекти тышкы саясатта көчмөндөрдү колго алуу максатын көчмөндөр өздөрү да жакшы билишкен. Орхондон табылган Билге каган жазма эстелигинде мындай саптар кездешет, “*Табгач бодун сабы сүчиг, агысы йумшак эрмиш... bodun sabı süçig, ağısı yumşak ermiş... Сүчиг сабыңа йумшак агысыңа артуруп үкүш түрүк бодун, өлтүг!*” (Кытай калкынын сөзү таттуу, жибеге жумшак имиш... (Алардын) таттуу сөздөрүнө, жумшак жибегине алданып (эй) түрк калкы, көп кырылды) (Tekin, 1998, бб. 58-59).

Сыма Цянь хунну ак сөөктөрү кытай жибегине куштар болуп, өз мартабасын жогорулатуу максатында жибектен кийим кийишкендигин белгилейт. Монголиянын Ноин-Ула аймагынан табылган хуннуларга таандык көрүстөндөрдө жибектен жасалган кийимдер табылган (Руденко, 1962). Байыркы түрктөр Орто Азияны караткандан кийин Жибек Жолунун басымдуу бөлүгүнө көзөмөлдүк кылышып, согдулуктардын ортомчулугу менен кытай жибегин Иранга жана Византияга сатып турушкан (Гумилев, 1967, бб. 44; Кляшторный и Султанов, 2009, б. 117; Hansen, 2012, бб. 195-196). 629-жылы бутпарас кечили Сюань-Цзяндын Суяб шаарында түрк каганы менен жолугушуусунда анын жашыл жибектен тон кийип, башына жибектен боо байлаганын, кагандын жанындагы тархандар (дагань) ачык түстөгү жибек кийим кийишкенин белгилейт (МИКК, 2003, бб. 60-61).

Байыркы түрктөрдөгү жибекчилик өнөрү тууралуу илимий адабиятта кеңири изилдөөлөр бар (Ögel, 1978, бб. 389-405; Zieme, 1997, бб. 149-155). Орто Азияда жибектин мааниси карахандар доорунда деле актуалдуулугун жоготкон эмес. Карахандардын күнүмдүк жашоосунда түркүн-түркүн жибектин колдонулгандыгы “Дивандагы” маалыматтардан байкоого болот. Ал эми Махмуд Кашгари эмгегинде карахандар доорунда отуз алты материалдын түрүн белгилеп, анын ичинен жибекке байланышкан он жети сөздү белгилейт (ДЛТ 2005; Genç, 1997, бб. 305-306; Alan, 2020, бб. 23-42).

Байыркы түрктөрдө кымбат баалуу жибектин кеңири колдонулушун анын адам аттарында чагылдырылгандыгынан да көрө алабыз. “Диванда” карахандар күндөргө *Качач*



аттуу ысымды беришери айтылат. Бул сөз “кытай кымкабы, барча, жибек” дегенди билдирген (ДЛТ 2005, б. 679; DLT 1940, б. 285). Англис түркологу сэр Ж. Клосон өзүнүн эмгегинде бул сөздү карахандарда жибектин бир түрүн билдирген *барчын* сөзү менен салыштырып кароо керектигин белгилейт (EDPT, 1972, б. 590).

Карахандарда күндөргө жибектин аталышынан берилген *Качач* ысымы жана сөзү азыркы кезде кыргыз тилинен кездештире албадык. Арийне, кыз балага жибектин аталышынан ысым ыйгаруу түрк тилдүү элдерде кеңири тарагандыгын баса белгилегибиз келет. Анын ичинде кыргыздарда *Жибек*, *Кызжибек*, *Акжибек*, *Барчын*, *Гүлбарчын*, *Айбарчын*, *Шайыгул* ж.б.у.с. ысымдар кеңири тарап, азыркы күндө деле кыздарга коюлуп келүүдө.

**Күмүш:** “Диванда” карахандарда кыздарга асыл таштардын аталышынан улам коюлган ысымдар ыйгарылгандыгын көрүүгө болот. Махмуд Кашгари карахандар кыздарына *Күмүш* деген атты коюушарын жазат. Автор түрктөрдө бул сөздүн “күмүш металл, күмүштөн куюлуп жасалган дирхам жана күндөргө берилген ысым” сыяктуу маанилери болгондугун жазган (ДЛТ, 2005, б. 353; DLT, 1939, бб. 370-371). Андан сырткары Күмүш деген ат эркек балдарга да коюлгандыгын көрүүгө болот. Махмуд Кашгари карахандар кулдарга алардын ак жумалдуулугунан улам “күмүштөй таза кул” маанисин билдирген *Күмүш Тигин* деген ысымды мисал келтирет (ДЛТ, 2005, б. 389; DLT, 1939, б. 413). Бул көз карашты кыйыр түрдө колдогон этнонимди айта алабыз. Түрколог Нурдин Усеев кытай булактарында жана енисей жазма эстеликтеринде енисей кыргыздары үчүн колдонулган **көмүл / күмүл** (кыт. *цзуй-ю* 居勿) этнониминин мааниси байыркы түркчөдөгү *күмүштү* билдирип, енисей кыргыздарынын ак жүздүүлүгүнөн улам аларга өтмө мааниде колдонулуп калганын белгилейт (Усеев, 2022). Карахандардын жаңы төрөлгөн балага мындай ысымды беришине эмне себеп болушу мүмкүн?

Бул суроого күмүштүн эң байыркы доорлордон баштап эле колдонула баштаганын себеп катары кароого болот. Жаратылышта даяр түрдө кездешип, аны согуу жана куюу оңой болгондуктан дүйнөдөгү көп маданияттарда жакшылык алып келүүчү металл катары каралган. Ошондуктан күмүштөн жасалган кооздук буюмдар байыркы доорлордон бери батыш жана чыгыштагы археологиялык маданияттарда кеңири кездешет (Максимов, 1981; Смирнов, 1909). Ал эми Кыргызстандын аймагында ортоңку жана соңку коло дооруна таандык күмүш буюмдар табылган (История Киргизской ССР, 1984, б. 113). Ал эми карахандар доорунда күмүш тыйындар хандын бийлигин расмий таанылгандыгынын белгиси катары каралган (Кочнев, 2005, б. 98). Түрк-монгол элдеринде күмүштүн символикалык мааниси болгон. Бул элдердин дүйнө таанымында күмүш да жогорку дүйнөнүн символу болгон, бирок семантикалык жактан Ай жана түнкү асман менен байланышта болгон. Эгерде алтын эркектин символу болсо, күмүш аялды билдирген металл болуп саналган.

Бул чөлкөмдүн калктарынын фольклордук ритуалдык тексттеринде алтын менен күмүш ар дайым бири-бири менен айкалышып, бирин-бири толуктаган металл катары туруктуу түрдө кездешет. Андан сырткары бул металлдар Космостун бүтүндүгүн жана ирээттүүлүгүн билдирип, анын мейкиндигин жашоонун уюгу катары мүнөздөп турган (Павлинская, 2005, б. 324). Аны кыргыз фольклорундагы Манасты сүрөттөөдө колдонулган “Алтын менен күмүштүн, Ширөөсүнөн бүткөндөй” деген саптардан да көрүүгө болот.

Жогоруда белгилеп көрсөткөнүбүздөй күмүш түрк-монгол элдеринде аялдын, назиктиктин, сулуулуктун, аруулуктун символу болуп саналган. Ошондуктан кыздарга Күмүш деген ысымды беришкен.

Кыргыздар да күмүшкө жогору маани берип, жакшылык алып келген асыл таш катары баалашкан. Кыргыздарда күмүш кооздук буюмдарын таккан аялдардын күнөөлөрү кечирилет деген ишеним болгон.<sup>3</sup> Кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүндө аялдардын кооздук буюмдары, ат жабдыктар көбүнчө күмүштөн жасалган (Антипина, 1962; Абрамзон, 1990; Кыргыз, 2016). Ал эми Орто Азиянын XVI кылымдагы тарыхы боюнча баалуу маалыматтарды камтыган “Зийа ал-кулуб” (Жүрөктөрдүн нурланышы) эмгекте кыргыздар күмүштөн бут жасашып, аны даракка илишип, ага сыйынышаарын жана күмүш бутту *талбийа-и жакар* деп аташары белгиленген (МИКК, 2002, б. 199). Бул маалыматтардан улам кыргыздар күмүшкө өзгөчө маани бергендигин билүүгө болот. Кыргыздардын күмүшкө болгон өзгөчө маани бергендиги адам ысымдарында да жаңсыган. Айрыкча жаңы төрөлгөн кыз балага аруу, сулуу, назик, жарык болушун каалаган *Күмүш, Күмүшай, Күмүшкан, Күмүштай, Айкүмүш* ж.б. ысымдар ыйгарылып, азыркы кезде деле көп коюлган ысымдардын катарын толуктайт. Ал эми эркектерде *Күмүш, Күмүшбай, Күмүшбек, Күмүшалы, Күмүшкул, Күмүштай* деген аттар катталган (Абрамзон, 1949, б. 107; Жапаров, 2017, б. 346).

### Жыйынтык

Жалпылап алганда “Диванда” эскерилген беш аялзатынын ысымынын ичинен экөө, б.а. *Ай* жана *Күмүш* азыркы кезде деле кыргыз кыздарына көп коюлган ысым экендигин белгилей алабыз. Ал эми жибекти билдирген *Качач* ысымы унутулганына карабастан кыргыздарда жибектин атынан коюлган *Барчын, Жибек* сыяктуу ысымдар учурда деле көп коюлган аттардын катарын толуктайт. Ал эми карахандарда кыздарга коюлган *Турумтай* жана *Каз* кыргыз кыздарында сейрек кездешкен ысымдардан экендигин айтууга болот. Ал эми *Ас* учурда кыздарга коюлбай калган ысымдардан.

Жыйынтыктап айтканда карахандардагы ат коюу ырасымы өзүнө түрктөрдөгү исламга чейинки көөнө ишенимдерин камтып, изилдөөчүлөр үчүн тарыхый-этнографиялык, ономастикалык жана лингвистикалык булак болуп бере алат. Айрыкча, “Дивандагы” айрым адам ысымдары кыргыз антропонимикасында мааниси унутулуп, бирок сакталып калган аттардын маанисин чечмелөөдө баа жеткис тарыхый маалымат. Сөздүктөгү көптөгөн ысымдардын азыркы кезде да ат катары коюлуп келе жаткандыгы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыздардын карахандардын элдик ишенимдерин дале болсо жашатып келе жаткандыгынан кабар берет.

### Пайдаланылган адабияттар

1. Абдимиталип уулу, Н. (2022). “Обычаи, связанные с рождением ребенка у средневековых караханидов и современных кыргызов”. *Вестник Ошского*

<sup>3</sup> Этнограф, т.и.к., Мурзакметов Абдымиталиптин берген оозеки маалыматы.

- государственного университета, №3, 126-132. DOI: [https://doi.org/10.52754/16947452\\_2022\\_3\\_126](https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_126). EDN: DUMQTV.
2. Абрамзон, Саул, М. (1949). “Рождение и детство киргизского ребенка (Из обычаев и обрядов Тяньшанских киргизов)”. *Сборник музея антропологии и этнографии, т. XII*. Москва: Издательство, Изд-во АН СССР.
  3. Абрамзон, Саул, М. (1990). *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*. Фрунзе: “Кыргызстан”.
  4. Антипина, Клавдия, И. (1962). *Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. По материалам, собранным в южной части Ошской области Киргизской ССР*. Фрунзе: Издательство Академии Наук Киргизской ССР.
  5. Байбурун, Альберт. К. (1993). *Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов*. Санкт-Петербург: Наука.
  6. Бичурин, Николай, Я. (Иакинф). (1950). *Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. I*. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
  7. Гумилёв, Лев, Н. (1967). *Древние тюрки*. Москва: Наука.
  8. Жапаров, Шералы. (2017). *Адам аттары – эл байлыгы*. Тогузунчу (толукталып) бас. Бишкек: Улуу Тоолор.
  9. Закиров, М.А., Закирова, А.С., Сабиров, Р.К., Чыналиева, М.И. (2022). Распространение ислама у кыргызов. *Вестник Ошского государственного университета. История*, №1, бб. 38-47. DOI: 10.52754/1694867X\_2022\_1\_5. EDN: VGAVNC.
  10. Исаков, К.А., Реимов, Р.М., Бойтоева, С.С. (2023). Кыргызстандын аймагында диндердин тогошуусу жана карым-катышы (орто кылымдар мисалында). *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология*, №2(2), бб. 21-27. DOI: 10.52754/16948823\_2023\_2(2)\_4. EDN: KENOUN.
  11. *История Киргизской ССР*. (1984). Том первый. С древнейших времен до середины XIX в. Гл. ред. В.М. Плоских. Фрунзе: Кыргызстан.
  12. *Каада-салттар. Ак баталар*. (2003). А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. Бишкек: “Шам”.
  13. ал-Карши, Джамал. (2005). *Ал-Мулхакат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках*. Т.1. Введение, перевод с арабского-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминова. Алматы: Дайк-Пресс.
  14. аль-Кашгари, Махмуд. (2005). *Диван Лугат ат-Турк*. Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М.Ауэзовой. Индексы составлены Р.Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс.
  15. Кляшторный, Сергей, Г, и Султанов, Турсун, И. (2009). *Государства и народы Евразийских степей, от древности к Новому времени*. 3-е изд., испр. и доп. СПб, «Петербургское востоковедение».
  16. Кононов, Андрей, Н. (1958). *Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского*. Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
  17. Кочнев, Борис, Д. (2006). *Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Ч.1. Источниковедческое исследование*. Москва: София.
  18. *Кыргызы*. (2016). Отв. ред. А.А. Асанканов, О.И. Брусина, А.З. Жапаров. Москва: Наука. (Серия: Народы и культуры).

19. Максимов, Михаил, М. (1981). *Очерк о серебре*. 3-е изд, перераб. и доп. Москва: Недра.
20. *Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана* (второе издание). (2002). Отв. редактор В.А. Ромодин. Бишкек: Издание Кыргызско-Турецкого университета “Манас”, 32.
21. *Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана*. (2003). (Извлечения из китайских источников II в. до н.э. – XVIII в.). Том 2. Отв. редактор К. Джусаев. Бишкек: Издание Кыргызско-Турецкого университета “Манас”, 45.
22. Махпиров, Валерий У. (1997). *Имена далеких предков, Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики*. Алматы: Гылым.
23. Никонов, Владимир, А. (1974). *Имя и общество*. Москва: Наука.
24. Павлинская, Лариса, Р. (2005). “Наборные пояса в культурах Сибири XIX - начала XX в.” *Украшения народов Сибири. СМАЭ РАН. Т.ЛІ*. СПб, Изд-во “Наука”.
25. Руденко, Сергей, И. (1962). *Культура хунну и Ноинулинские курганы*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.
26. Смирнов, Яков, И. (1909). *Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи*. СПб: Издание Имп. Археологической Комиссии ко дню 50-летия её деятельности.
27. Таскин, Всеволод, С. (1968). *Материалы по истории сюнну (по китайским источникам)*. [Выпуск первый]. Москва: Наука.
28. Усеев, Нурдин. (2022). “Кыргыз кагандыгы (VII-IX кк.) жазма эстеликтеринде кыргыздардын бир аты, күмүл этноними”. Международная научно-практическая конференция “*Политогенез и культурогенез средневекового Кыргызстана и сопредельных стран, новые взгляды и перспективы изучения*” посвященная памяти известного кыргызского востоковеда Омуркула Караева (1930–2002), 17 ноября, 2022 г, Бишкек.
29. Alan, Sümeýra. (2020). “Dīvānu Lugāti’t-Türk’te yer alan kumaş terimleri ve kelime kökenleri üzerine bir değerlendirme”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı, 20 (Eylül), 23-42. <https://doi.org/10.29000/rumelide.791077>.
30. Allport, Gordon.W. (1961). *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Reinhart & Winston.
31. Amanoğlu, Ebülfez. (2000). “Divanü Lûgat-it-Türk’deki Kişi Adları Üzerine.” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı 15, 5-13. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/32693>.
32. Arat, Reşid Rahmeti. (1947). *Kutadgu Bilig*. I. Metin. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
33. Atalay, Besim. (1985). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*. Cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
34. Atalay, Besim. (1985). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*. Cilt II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
35. Atalay, Besim. (1985). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*. Cilt III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
36. Atalay, Besim. (1935). *Türk Büyükleri veya Türk Adları*. İkinci Basım. İstanbul: Devlet Basımevi.

37. Clauson, Sir Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
38. Dankoff, Robert [with James Kelly]. (1982). *Mahmūd al-Kāšyarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīvānu Luyāt at-Turk)*. T.I. Harvard University Printing Press.
39. Dankoff, Robert [with James Kelly]. (1984). *Mahmūd al-Kāšyarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīvānu Luyāt at-Turk)*. T. II. Harvard University Printing Press.
40. Dankoff, Robert [with James Kelly]. (1985). *Mahmūd al-Kāšyarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīvānu Luyāt at-Turk)*. T. III. Harvard University Printing Press.
41. Donuk, Abdülkadir. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
42. Genç, Reşat. (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
43. Güngör, Harun. (1994). “Uygur Kağan Ünvanlarında Kün ve Ay Teñri Kavramlarının Kullanılışı”. *XI. Türk Tarih Kongresi – Ankara, 5-9 Eylül 1990*. Kongreye Sunulan Bildiriler. II, 511-517 ss. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
44. Hansen, Valerie. (2012). *The Silk Road, A New History*. New York: Oxford University Press.
45. Ögel, Bahaeddin. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş. V. Türklerde Giyecek ve Süslenme (Göktürklerden Osmanlılara)*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
46. Özcan, Abdülkadir. (1997). “Hatun”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt. 16, s. 499—500. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi,
47. Rasonyi, Laszlo. (1963). “Türklükte Kadın Adları.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. Cilt. 11, ss. 63-87. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/38262/442516>.
48. Rasonyi, Laszlo, жана Baski Imre. (2007). *Onomasticon Turcicum, Turkic Personal Names, Parts I-II*. Indiana University: Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies.
49. Tekin, Talat. (1998). *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kagan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg.
50. Zieme, Peter. (1997). ‘Silk’ and ‘Wad’ in Old Turkish Terminology. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, ss.149-155.

### Интернеттен алынган маалыматтар

1. Республиканын көп балалуу энелерин “Баатыр эне” ордени менен сыйлоо жөнүндө <https://cbd.minjust.gov.kg/5-5431/edition/491915/kg> (колдонулган күнү: 20.08.2024)
2. Өзүңүздү тизмеден тактаңыз [https://tizme.gov.kg/view/public/tik\\_list\\_public\\_regional.xhtml](https://tizme.gov.kg/view/public/tik_list_public_regional.xhtml) (колдонулган күнү: 20.08.2024)

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(4)/2024, 14-24

УДК:

DOI: [10.52754/16948874\\_2024\\_2\(4\)\\_2](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_2)

**“МАНАС” ЭПОСУНУН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ИДЕЯЛЫК КҮРӨШТӨГҮ  
ОРДУ**

МЕСТО ЭПОСА «МАНАС» В ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ БОРЬБЕ В КЫРГЫЗСКОЙ  
ЛИТЕРАТУРЕ

THE ROLE OF THE EPIC “MANAS” IN THE IDEOLOGICAL STRUGGLE IN KYRGYZ  
LITERATURE

**Асанова Фарида Мундузбековна**

*Асанова Фарида Мундузбековна*

*Asanova Farida Munduzbekovna*

**магистрант, Ош мамлекеттик университети**

*магистрант, Ошский государственный университет*

*Master's Student, Osh State University*

[asanova.f@mail.ru](mailto:asanova.f@mail.ru)

ORCID: 0000-0002-9546-2069

---

**Жамгырчиева Гулина Төлөбаевна**

*Жамгырчиева Гулина Төлөбаевна*

*Zhamgyrchieva Gulina Tolobaevna*

**ф.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университети**

*д.ф.н., профессор, Ошский государственный университет*

*Doctor of Philological Sciences, Professor, Osh State University*

[gulina65@inbox.ru](mailto:gulina65@inbox.ru)

## “МАНАС” ЭПОСУНУН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ИДЕЯЛЫК КҮРӨШТӨГҮ ОРДУ

### Аннотация

Макаланын актуалдуулугу – “Манас” эпосунун XX кылымдагы баскан узак жана карама-каршылыктуу жолун изилдөө жана XX кылымдагы кыргыз адабияты менен өтмө катар өтүшкөн ич ара байланышын, анын айланасындагы идеялык күрөштү аңдап-таануу болуп эсептелет. Ошону менен бирге улуу эпостун ар кайсы доордо улам жаңы кырлары менен ачылышы, улам жаңы муундарга жаңы мааниси менен таасир этиши, саясий жана идеологиялык процесстерге жандуу аралашуусу жана окурмандар тарабынан кабылданышы макаланын негизги илимий изилдөө аспектиси катары каралгандыгында.

**Ачкыч сөздөр:** кыргыз адабиятындагы көркөм өнүгүү, вульгардык-социологиялык сын, идеялык күрөш, көркөм-эстетикалык концепциялар, эпостун бириктирилген варианты

### **МЕСТО ЭПОСА «МАНАС» В ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ БОРЬБЕ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

### **THE ROLE OF THE EPIC “MANAS” IN THE IDEOLOGICAL STRUGGLE IN KYRGYZ LITERATURE**

#### Аннотация

Актуальность статьи заключается в изучении длительного и противоречивого пути эпоса «Манас» в XX веке и понимании взаимосвязи с кыргызской литературой XX века и идеологической борьбы вокруг нее. При этом в качестве основных аспектов научного исследования рассматриваются открытие великого эпоса с новыми аспектами в разные эпохи, его воздействие на новые поколения с новым смыслом, его живое участие в политических и идеологических процессах, его восприятие читателями.

#### Abstract

The relevance of the article lies in studying the long and controversial path of the epic “Manas” in the 20th century and understanding the relationship with Kyrgyz literature of the 20th century and the ideological struggle around it. At the same time, the discovery of the great epic with new aspects in different eras, its impact on new generations with new meaning, its active participation in political and ideological processes, and its perception by readers are considered as the main aspects of scientific research.

**Ключевые слова:** художественное развитие в кыргызской литературе, вульгарно-социологическая критика, идеологическая борьба, художественно-эстетические концепции, сводный вариант эпоса

**Keywords:** artistic development in Kyrgyz literature, vulgar sociological criticism, ideological struggle, artistic and aesthetic concepts, combined version of the epic

## Киришүү

Макаланын негизги максаты – «Манас» эпосунун түбөлүк кыймылдагы, жандуу маданий жана адабий жашоодогу өлбөс эпос экенин анын ХХ кылымдагы тарыхына жана тагдырына таянып ачып берүү. Биздин эпос – жандуу жашоого эгедер көркөм феномен, ар кайсы муундарга улам жаңы кыры менен ачыла бере турган чыгарма (Кубанычбек кызы, 2023; Юсупова ж-а Кочкорова, 2023). Ошондуктан советтик идеологиянын «Манаска» жасаган мамилесин илимий жактан интерпретациялоо, ошол мезгилдеги саясат жана идеологиянын ойногон ролу, аны тиешелүү фактыларга таянып ачып берүү, талдоого алуу, эпостун марксисттик-лениндик идеялардын призмасынан каралышы, эпикалык чыгарманын табияты, улуттук идентификация маселеси, эпостун кыргыз адабий-көркөм ой жүгүртүүсүнүн өнүгүү тенденцияларына тийгизген таасирине баа берүү, «Манас» эпосунун айланасындагы кыргыз адабиятындагы идеялык күрөштөрдү талдоо макаланын башкы максаты болуп саналат.

Ага ылайык төмөнкүдөй милдеттер белгиленди:

- «Манас» эпосунун кыргыз совет адабиятынын калыптанышындагы орду жана көркөм өнүгүүгө тийгизген таасирин жана эпостун идеяларына социалисттик, коммунисттик идеялардын карама-каршы келишинин себептерин талдоого алуу;
- Эпостун вульгардык-социологиялык сындын объектисине айланышын, ага арналган илимий конференциялардын маанисин аныктоо;
- Кыргыз адабиятындагы ар кыл көркөм-эстетикалык концепциялардын карама-каршылыгы жана анын жазуучулар жана адабиятчылардын ортосундагы талашта орун алышын анализдөө;
- Эпостун кийинки эгемендүүлүк мезгилинде улуттук кайра жаралууга, эгемендүүлүккө идеялык таяныч болуп жана жаңы улуттук идеологияны калыптоого руханий база катары кызмат кылуусун, жаңы улуттук аң-сезимди өнүктүрүүгө кошкон зор салымын белгилөө.

Тарыхка кайрылсак, 1930-жылдардын экинчи жарымынан тартып бүткүл союздук деңгээлде улуттук эпикалык чыгармаларды жана улуттук акын-жазуучулардын чыгармачылыгын изилдөө, басып, чыгаруу жана которуу, юбилейлерин өткөрүү иш-чаралары жогорку мамлекеттик инстанциялар тарабынан демилгеленип, масштабдуу иш-чаралар уюштурулуп келди. Калмактардын «Жангар» эпосу орус тилине которулуп, 500 жылдык юбилейи, «Игордун кошууну жөнүндө сөз», «Жолборс терисин кийген баатыр» чыгармаларынын, Алишер Навоинин 500 жылдыгы, Низами, Жамбылдын юбилейлери



өткөрүлүп, Совет өкмөтүнүн улуттардын көркөм рухий дөөлөттөрүнө жасаган мамилеси позитивдүү тенденцияда эле (Абдиева жана Төлөгөнова, 2023, б. 108).

Бирок биринчи муундагы «буржуазиячыл-улутчулдарды» репрессиялоонун капшабынан кийин, экинчи «буржуазиячыл улутчулдардын» кайрадан тымызын күчтөнүп жатат деген шектенүүлөр жаңы репрессивдик иш-аракеттердин башталышына түрткү болду. Алар улуттук эпосторун, байыркы классиктерин, султандарды, колбашчыларды тирилтип, панисламизмдин көчөттөрүн өстүрө башташты, алар негизинен сырт жактагы мусулман өлкөлөрүнүн агенттери, аларды жок кылыш керек деген ойго келишкен. Аларга каршы кампаниянын аягы кайгылуу бүткөн (Асаналиев, 2008).

ВКП(б)нын «Драма театрларынын репертуары жана аны жакшыртуу боюнча чаралар жөнүндөгү» токтому эпикалык чыгармаларга болгон вульгардык сынды кайрадан күчөтүп, анда «тарихый жана тарбиялоочу эч кандай мааниси жок, азыр театрларда коюлуп жаткан бир катар пьесаларда падышалардын, хандардын, төрөлөрдүн турмуштары идеализацияланып отурат», - деп белгиленген.

Академик В.Жирмунскийдин «Манас» эпосун изилдөөгө киришүү» жана В.Жирмунский менен Х.Зарифовдун «Өзбек элинин баатырдык эпостору» деген эмгектери идеясы бузук эмгектер деп табылып, «Манас» эпосунун келип чыгыш тарыхына арналган А.Н.Бернштамдын, кыргыз элинин этнографиясын изилдеген С.Абрамзондун эмгектери катуу сынга кабылган. Ушундай кырдаалда “Манас” эпосунун сакталып калышы, мурда оозеки жашап келсе эми аны китеп кылып аны басмадан чыгаруу, жайылтуу иштери токтоп калуу коркунучу турган.

## Негизги бөлүм

Улуттук эпикалык чыгармалардын тегерегиндеги идеологиялык иш-чаралар жеке эле «Манас» эпосу эмес, бир топ башка улуттардын эпосторун «текшерүүдөн» башталыптыр. Ошол мезгилде жарык көргөн адабияттаануу, фольклористика маселелерине байланыштуу изилдөөлөр Лениндин эки маданият тууралуу окуусун методологиялык жактан жетекчиликке алышып, ар бир илимий ой ошол пикирден башталгандыгы эле маселенин бир тараптуу, ашкере субъективдүү экендигинен кабар берет. «Манас» эпосунун айланасындагы талаш-тартыштар эч бир токтобой, анын туу чокусу 1952-жылга чейин созулуп, ал ортодо 25тен ашуун макала жарык көрүп, идеологиялык карама-каршылык, курч талаш-тартыштар көп жылдар бою өкүм сүрүп келгендиги маалым. Мына ошондуктан карама-каршы пикирлерге, позицияларга чек коюу, жыйынтыктоо зарылдыгы өзүнөн өзү туулган.

«Кыргыз эпосу «Манасты» ар тараптуу изилдөө жана аны жарыялоого даярдоо максатында элдик эпосту изилдөөчүлөрдүн, адабияттаануучулардын жана тарыхчылардын катышуусунда 1951-жылы февраль-март айларында илимий конференция өткөрүү» тууралуу Кыргызстан КП(б) БКнын чечими чыккан. Мына ушундан тартып эпоско арналган конференцияны өткөрүү боюнча чоң иш-чаралар белгилене баштайт эмеспи. Чынында да «Манас» эпосу 1922-жылдан тартып жазыла баштап, 13 варианты (400б.т. көп) жазылып алынса да, айрым варианттарынын ортосунда мазмундук жана көркөмдүк жактан карама-каршылыктар кенен орун алып, ал тургай жасалма жол менен киргизилгени, эпостун чыныгы табиятына жат мотивдер орун алган эле. Буга чейин эпостун эки гана варианты (С.Орозбаков, С.Каралаев) кеңири белгилүү болуп, эпосту изилдөөгө арналган материалдардын бардыгы сынчыл позициядан каралбай жаткандыгы айтылып келген болчу. 1938-жылы эпостун негизги эпизоддорунун бири «Чоң казат» орус тилине которулуп, 1946-жылы жарыяланган, бирок бул басылма «элге каршы катмарлануулардан тазартылган эмес» деген шылтоо менен колдонуудан алынып салынган (Судьба эпоса “Манас”, 1995, б. 17).

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук комитети СССР Илимдер Академиясы жана СССР Жазуучулар Союзу менен биргелешип манастануучу окумуштуулардын кеңири жыйналышын өткөрүү белгиленет (1951, 1-ноябрь). Ошентип, конференциянын тематикалык планы, негизги докладчылар, мөөнөтү бекитилет. Биринчи доклад «Манас» эпосунун калыптануусунун тарыхый шарттары» – проф. А.Якубовский (ИИМК, Ленинград), андан соң «Манас» эпосун изилдөөнүн жыйынтыктары жана милдеттери» – Л.И.Климович (СССР Жазуучулар Союзунан); «Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасы» – А.К.Боровков (Чыгыштануу институту, Ленинград); «Манас» эпосунун варианттарына обзор» – Ө. Жакишев (Кыргызстан жазуучулар Союзу) белгиленет. Ал эми кошумча докладчылар иретинде М.Ауэзов, М.Богданова, К.Маликов, К.Баялинов ж.б. белгиленет. Конференциянын тезистерин редакциялоо иши А.К.Боровковго, ал эми докладдардын сапатын кароо комиссиясына Л.И.Климович мүчө болот. Конференцияны өткөрүү структурасынан эле иш-чара кылдат даярдалгандыгы, аны уюштуруучулар кандайдыр бир конкреттүү тыянактарга келүүнү көздөгөнүн байкоого болот. Мындан тышкары республикалык басма сөздө жарыялануучу макалалардын авторлору, темалары да такталган экен.

Конференция төрт күнгө созулуп, 6-10-июнда аяктаган. Конференцияга баш-аягы 400дөй адам катышып, Москва, Ленинград, Өзбекстан, Казахстандан окумуштуулар келгендиги маалым. Талкууга М.Богданова, А.А.Валитова, Б.Керимжанова, К.Маликов, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, Ө. Жакишев, К.Давлеткелдиев, В. Бернштам, К.Баялинов,

К.Соронбаев карама-каршы позициянын бир тарабындагылар Л. Климович, А. Боровков, П. Балтин, Г. Нуров, Ж. Самаганов ж.б. катышкандыгы белгилүү.

Мезгилдүү басма сөздө конференциянын жүрүшү жана Б. Юнусалиевдин, М. Ауэзовдун докладдары тууралуу супсак гана маалымат берилип, курч таймашуулар тууралуу эч нерсе байкалбаганы менен чынында талаш-тартыш өтө курч, татаал болгон. Албетте, 1952-жыл сталинчил советтик идеологиянын курчуп, гүлдөп турган учуру эле. Ошон үчүн 1940-жылдардын экинчи жарымынан тартып 1958-жылга чейин эпостон бир да үзүндү жарыяланган эмес. 1952-жылкы конференциянын айрым катышуучулары үчилтиктин биринчи бөлүмүнөн «Чоң казатты» алып салууну, башка бөлүктөрүндө бул тууралуу эскерүүгө тыюу салууну да сунушташыптыр.

Жасалган докладдардын теориялык-методологиялык негизин Лениндин эки маданият тууралуу теориясы (догма) түзүп, чыгарманы талдоодо марксистик-лениндик социалисттик эстетиканын жол-жоболорунан туруп баа берилген. Социалисттик эстетиканын принциптеринен гана туруп эпосту баалоо ошол мезгилдеги илимий изилдөөлөргө мүнөздүү көрүнүш экендиги айныгыс чындык. Негизги докладчы А.К. Боровков Сагынбай менен катар Мусулманкулдун вариантын да реакциячыл деп атап, «Кыргыз эпосун реакциячыл иштеп чыгуу, ондоо эки багытта жүрүп олтурган: эпостун каармандарын дин үчүн күрөшкөн баатырларга айландыруу, ал эми эпостун башкы каарманы Манасты феодалдык көчмөн мамлекеттин ханына айландыруу жолу аркылуу IX кылымдагы «Улуу кыргыз империясы» менен эпосту байланыштыруу аракеттери кыргыз эпосундагы басып алуучу хандын образын элдик баатыр катары көрсөтүү үчүн жасалган аракет экендиги анык. Басып алуучулук жана күчтүү мамлекет куруу идеялары эпосто реакциячыл исламдык жана пантүркисттик идеялардын таасири астында пайда болгон...», - деп баса белгилеп, эпоско карата айтылып келген айыптоолорду өзүнүн аргументтери менен далилдеп жүрүп отурат.

Кийинки докладчы Л.И. Климович өзүнүн докладында «Манас» эпосундагы коомго жат идеялар 30-жылдардан тартып эле айтылып келе жаткан тарыхына кайрылып, 1930-ж. «Кызыл Кыргызстан» газетасында С.Орозбаковдун вариантын басып чыгаруу айыпталганын, Орозбаковдун вариантына негизделген «Академия кечелери» катуу каршылыкка учураганын, 1934-жылы И.Тойчинов тарабынан кыргыз жергесиндеги феодалдык турмушту көкөлөтүп мактаган эпос катары мүнөздөлгөнүн айтып өтөт. Докладында В.Жирмунский, котормочулар Л.Пеньковский, М.Е. Массонду, Т.Сыдыкбековду, К.Баялиновду, С.Мусаев, М.Богданованы, Б.Юнусалиевди, Н.Бернштамды, К.Рахматуллин, С.Абрамзондун эмгектерин сынга алат. Көрүнүп тургандай, сын пикиринде ошол учурга чейин манастануу

илиминде эмне болсо, ошонун бардыгын тануу, жокко чыгарууга жасалган аракет байкалып турат.

Ушул докладдан кийин талкуу башталган. Талкууга баш-аягы 22 адам катышкан. Б.Юнусалиевдин жана М.Ауэзовдордун тарыхый баяндамалары мына ушул талкуу учурунда айтылган (Манас, 1961, б. 6). Айрым токтолсок, Ж.Самаганов конференциянын жүрүшүнө баасын берип, эпостун элдик же элдик эместигин чече албастыгы белгилүү болуп калгандыгына токтолуп, кыскартылып бириктирилген вариантты түзүү идеясына каршы чыгат, ал эми Г.Нуров С.Орозбаковдун вариантынын реакциячыл мүнөзүн бардыгы моюнга алышты деп, С.Орозбаков эле эмес, Т. Молдо, М. Мусулманкулов, Б. Сазановдордун варианттары да реакциячыл экендигин белгилеп өтөт. П.Балтин «Манас» эпосунун элдик чыгарма экендигине далил укпагандыгын, ар кандай айла-амалдардын жардамы менен колдогу варианттардын тексттерин тазалоо аркылуу элдик катары көрсөтүүгө гана аракеттер болгонун айтат. Л.Климович болсо кыргыз урууларын бириктирүү эпостун негизи экенин жокко чыгарат. Орозбаковдун, Каралаевдин варианттарындагы көлөмдө «Манас» мурда эч качан болгон эмес деген оюн айтат. Эң коркунучтуусу эпосту китеп кылып чыгарууда панисламизм, пантүркизм, космополитизм, буржуазиялык улутчулдуктан тышкары болуу мүмкүн эмес деген корутундуга келет. Докладчынын сөзүнөн эпос колдонууга жараксыз деген бүтүм чыгарууга болор эле.

Бул жерде эпостун айланасындагы талаш-тартыштар жеке эле кыргыз манастануусу үчүн эле эмес, ошол мезгилдеги советтик фольклористика илиминин айдыңындагы улуттук эпикалык чыгармачылыкты изилдөө, аны жаңычылдык менен колдоно билүү маселелерин тактоодо да чоң мааниге ээ болгондугун айта кетүү туура. Анын үстүнө конференциядагы негизги докладчылар эпостун түп нускасы менен тааныш болушкан эмес деп ишенимдүү айтууга болот. Анткени орус тилинде толук вариантынын өзү жок экендигин жогоруда белгилеп өткөн элек. Бирок ошол докладчылардын конфигурациясы да акыркы учурда өзгөртүлүп, негизги докладды А.К.Боровков – «Манас» эпосунун элдиги жөнүндөгү проблема» деген темада, Ө. Жакишев, жана Л.И. Климовичтер – «Манас» эпосун изилдөөнүн абалы жана милдеттери», негизги болуп, Мозольков жана К.Баялиновдордун ордуна А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков дайындалып, М.Ауэзов кошумча докладчылардын арасынан алып салынган. 1-топтогу кошумча докладды (А.Боровковдон кийин) А.Давлеткелдиев – «Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасына карата», Богданова М. – «Манас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндө», ал эми 2-топто негизги докладды Ө.Жакишев – «Манас» эпосунун варианттарына мүнөздөмө берүү», кошумча докладдар – К.Маликов «С.Каралаевдин вариантына мүнөздөмө», А.Валитова – «Манас» эпосунун алгачкы жазылыштары жөнүндө»,

Б.Керимжанова – «Манас» эпосунун Ы.Абдыракманов түзгөн варианты», А.Токомбаев – «Семетейдин» элдүүлүгү проблемасына карата», Т.Сыдыкбеков – «Сейтек» – «Манас» үчилтигинин бөлүгү катары», мындан тышкары негизги жыйынтыктоочу доклад Л.Климовичтики болгон.

Идеологиялык кысым курчуп турган катаал мезгилде, эпосту иликтөөчүлөрдүн биринчи мууну (К.Тыныстанов, Е.Поливанов ж.б.) да, экинчи мууну (Т.Байжиев, З.Бектенов, Т.Саманчин) да катуу, адилетсиз жазага тартылган мезгилде расмий түрдө бекитилген докладчыларга каршы чыгуу өтө опурталуу болгондугу ырас (өзгөчө экинчи муундагылардын тагдырына байланыштуу кайгылуу окуялар ошол учурда болуп жаткан). Расмий бекитилген докладчылар А.Боровков жана Л. Климовичтердин негиздеген позицияларына каршы сокку берүү чоң масштабдагы окумуштуунун гана колунан келмек. Мына ушул милдетти Б.Юнусалиев аркалап, концептуалдуу, далилдүү, принципалдуу аргументтери менен карама-каршы тараптын аргументтерине сокку бергени маалым.

Конференциянын акыркы күндөрүндө сүйлөгөн М.Ауэзовдун сөзү Б.Юнусалиевдин позициясын андан ары бекемдеп, конференциянын жыйынтыгына таасирин тийгизген. Мына ушул белгилүү окумуштуулардын «Манас» эпосунун тагдырындагы чечүүчү мааниге ээ болгон аракеттери алардын эл алдындагы кызматы, атуулдук парзын аткаруусу десек болот.

Конференциянын жүрүшүнө принципалдуу бурулуш берген докладдардын бири – негизгиси М.Ауэзовдун доклады болгон. Анын сөзү эпоско каршы чыккан докладдарга антитезис болуп, эң башкысы туңгуюктан жол тапкан болчу (Судьба эпоса “Манас”, 1995). Окумуштуу көп жылдардан бери «Манас» эпосун фундаменталдуу изилдеген окумуштуулардын бири болгону менен конференцияда негизги эмес, кошумча докладчылардын катарына да кошулбай калган эле. Конференцияда чыгып сүйлөшкөн ошол мезгилдеги кыргыз илимий-адабий элитасы маселеге ачык каршы чыгууга батынбастан, кыйгачтаган, жалтайлаган позицияда болгондой таасир калтырат. Конференция он пункттан турган чечим кабыл алып, «Манас» эпосунун негизи элдик, бирок варианттарында орчундуу карама-каршылыктар орун алгандыгы; «Чоң казат» («Великий поход», 1946) басылып чыгышы жаңылыштык болгондугу, колдогу варианттардын бардыгы бастырып чыгарууга жараксыз экендиги, Тил, адабият жана тарых институтунда изилдөө багытындагы иштер жолго коюлбагандыгы ж.б. белгиленип келип, анын жетинчи пункту кыскартылып бириктирилген варианты тууралуу болгон – «Манас» эпосун комментарийлер жана киришүү макала менен коштолгон кыскартылып бириктирилген варианты түзүү зарыл деп чечим кабыл алган. Бул чечим СССР ИАнын Президиумунда каралып (1952-ж, 1-август), негизинен

кубаттоого алынган. Ошентип 1953-55-жылдары кыскартылып бириктирилген вариантты түзүү каралып, А.Боровков, М.Богданова, К.Юдахин консультант болуп бекитилген болчу.

Конференциядагы «бириктирилген вариант» тууралуу М.Ауэзовдун идеясы кырдаалдан чыгуунун эң идеалдуу жолу эле. Кыскартылып бириктирилген вариантты түзүү идеялары конференциянын жүрүшүндө көп эле докладчылар тарабынан айтылыптыр, бирок алар сунуш иретинде гана болгон. Ал эми М.Ауэзов бул идеяны теориялык жактан негиздеп эле тим болбостон, аны ишке ашыруунун теориялык-практикалык жактарын да негиздеп бере алган эле. (Айтматов, 1988, б. 16). «Манас» эпосуна байланыштуу талаш-тартыштардын аягына кайсы бир деңгээлде чекит коюп, жыйынтыкталганы ырас. 1958-жылы бул вариант даярдалып бүтүп жарык көргөн жана 2014-жылы КР УИА тарабынан кайра басылды (Судьба эпоса “Манас”, 1995)

Эпостун кыскартылып бириктирилген вариантынын тарыхый-маданий, илимий-методологиялык жактан зор мааниси бар. Конференциянын чечиминин негизинде «Манас» эпосунун бириктирилген вариантын түзүү тууралуу токтом кабыл алып, бириктирилген вариант 100 миң сап ырдан туруусу, б.а. эпостун көлөмүн беш эсе азайтуу каралган. Түзүүчүлөр катары көп жылдардан бери эпосту изилдөөгө аракеттенип келе жаткан жана эпостун өзүн мыкты аткара билген акын К.Маликов, эпостун экинчи бөлүгүнүн кыскача вариантын түзүү үстүндө эмгектенип келе жаткан, акын А.Токомбаев жана үчүнчү бөлүм боюнча Т.Сыдыкбековдор тартылып, К.Юдахин төрт китебине этимологиялык комментарий жана эскертме жазган. Ал эми Б.Юнусалиев кыскартылып бириктирилген вариантты түзүүгө жана басмага даярдоого жетекчилик кылгандыгы белгилүү.

1940-жылдардын аягынан тартып 1952-жылга чейин эпостун тегерегинде «Манас» эпосунун тегерегинде республикалык басма сөзгө байма-бай биринин артынан бири жарыяланган макалаларда, бир тарабы «Манас» эпосу идеялык жактан буржуазиялык-улутчул, пантүркисттик, панисламисттик идеяларга жык толгон, баш каарман Манас агрессор, баскынчы катары катары далилденсе, экинчи тараптагылар эпостун элдүүлүгүн, терең мазмундуулугун далилдөөгө аракет жасашкан эле. Бир даары эпос көп жылдар бою эл арасында айтылып келгендиктен, бай-манаптар кысым-басым аркылуу өздөрүнө жакын идеяларды киргизип жиберешкен деген ойду кайталашкан.

1952-жылкы конференция бешинчи күнкү талаш-тартышта гана эпостун элдик экендигине токтолууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. С.Орозбаков, С.Каралаев, Б.Сазановдун варианттарындагы жазылып алынган элге каршы катмарларды далилдеш үчүн Октябрь революциясына чейин Ч.Валиханов жана В.Радловдун варианттарына таянышып, бул

варианттарда диний, кытайларга, орустарга каршы идеялар орун алган эмес деген ойлорду ортого салышкан эле.

Ошентип фольклордук чыгармаларда көркөм фантазия кеңири орун ала тургандыгын, манасчы Орозбаковдун көркөм фантазиясы үчүн күнөөлөгөнгө болбой тургандыгы айтылган эмес. Көбүнчө «Чоң казат» эпизодунан улутчулдук маанайды издешип, бул эпизод эпостун жалпы пафосуна, идеялык багытына карама-каршы келе тургандыгын белгилешкен. Эпостун жалпы структурасындагы чоочун идеология, көркөмдүк жактан толук кандуу эместиги, эпостун ар варианттарынын ортосундагы карама-каршылыктар тууралуу маселелер изилдөөнүн предмети болуп, илимий макалаларда ушул карама-каршылыкты ачып берүүгө аракеттер жасалган эле.

Эпосту иликтөөчүлөр К.Тыныстанов, Е.Поливанов, алардын шакирттери Т.Байжиев, З.Бектеновдор фольклористика илиминин айныгыс аныктамасы – элдик чыгармага эч ким оңдоо-түзөтүү киргизе албай тургандыгын мыкты билишкен. Ошого карабастан мезгилдин талабы менен эпостогу катмарлануулардын себепкерлери тууралуу жазууга аргасыз эле.

### **Корутунду жана алынган натыйжалар**

1. Эпоско карата вульгардык-социологиялык позициядагылар ошол мезгилдеги советтик турмушка, анын руханий талаптарына ылайыктуулары гана элдик боло алат, ал эми советтик чындык, идея менен үндөшө албаган жактарынын бардыгы элдүүлүккө каршы келет деген жаңылыш тыянакка келишкен. Эпостун тегерегиндеги мына ушул концепция «Манастын» көркөм-идеялык өзгөчөлүгүн айкын талдап бере алмак эмес. «Манас» эпосундагы басып алуу, талап-тоноочулук сыяктуу эпизоддор кыргыз элинин башка эпосторунда, мындан тышкары дүйнө элдеринин башка эпикалык чыгармаларынан деле орун алгандыгы белгилүү.
2. «Манас» эпосу баарынан мурда көркөм-поэтикалык чыгарма. Андагы улуттун ичиндеги майда бытырандыланган уруулардын башын кошуп бир бүтүн элдин, улуттун деңгээлине жеткирүү түпкүлүгүндө асыл идеялардан экендиги тууралуу чындык кийин гана жашоого укук алган.
3. Кыргыз маданиятындагы өтө орчундуу тарыхый окуя болгон 1952-жылкы конференция кыргыз адабий процессине таасир тийгизген. Эпоско арналган конференция эстетикалык, улуттук баалуулуктарга башкача өңүттөн кароого жол ачкан.

4. Кылымдардан бери кыргыз элинин башкы баалуулугу болуп саналган эпостун элдүүлүгүнөн шектенүү соцреализмдин өзүнүн идеяларына күдүктөнүү жараткан. Эпостун айланасындагы талаш-тартыштар соцреализмдин таптуулугу, элдүүлүгү, партиялуулугу жана элдин эки маданияты тууралуу принциптеринин өзү талаш-тартыштуу, реалдуулуктан алыс экендигин астыртан аңдоого түрткү болгон.
5. Аталган конференция кыргыз акын-жазуучуларынын идеялык изденүүлөрүнө жаңы багыт берип, соцреализмдин догмаларына каршы сокку урган десек жаңылышпайбыз. Ал кыргыз көркөм сүрөткерлерине, адабиятчыларына илимде жана көркөм чыгармачылыкта конформисттик жолдон башка эркин ой жүгүртүү бар экендигин көрсөтөт.

### Колдонулган адабияттар

1. Абдиева, Ж.К., & Төлөгөнова, Ж. (2023). “Манас” эпосунун изилдениш тарыхынан. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, №2, 107-114. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_2\\_13](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_2_13). EDN: KAMGNY.
2. Айтматов, Ч. (1988). *Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат: макалалар, маектешүүлөр, сүйлөгөн сөздөр*. Түзг.: Тургунбаев С. Фрунзе: Кыргызстан.
3. Асаналиев, К. (2008). *Адабий айкаш*. Бишкек: БГУ.
4. Кубанычбек кызы, А. (2023). “Манас” эпосунда көчмөн турмуштун сүрөттөлүшү. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, №2(2). бб. 41-48. DOI: 10.52754/16948874\_2023\_2(2)\_5. EDN: UIVPTC.
5. *«Манас» Киргизский героический эпос*. (1961). Сборник статей. Москва: Изд-во АН СССР.
6. *Мухтар Ауэзовдун 1952-жылы «Манас» боюнча өткөн конференцияда сүйлөгөн сөзү*. (2011). Жаңы Ала-Тоо, №9, 163-170. Бишкек.
7. *Судьба эпоса «Манаса» после Октября: Сб. документов*. (1995). Сост.: Т.А.Абдыкаров, С.Р.Жумалиев К. Бишкек: Кыргызстан.
8. Юнусалиев, Б. (1958). “Кириш сөз”. *Манас. I бөлүк*. Фрунзе: Кыргызмамбас.
9. Юсупова, Р.О., Кочкорова, Д.А. (2023). “Манас” эпосундагы кыймыл, мейкиндик жана убакыттын интерпретацияланышы. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология*, №1(1), бб. 33-41. DOI: 10.52754/16948823\_2023\_1(1)\_5. EDN: FZOACK.



ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(4)/2024, 25-31

УДК: 398.91

DOI: [10.52754/16948874\\_2024\\_2\(4\)\\_3](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_3)

**КЫРГЫЗДАРДЫН НАНГА КАРАТА МАМИЛЕСИНИН МАКАЛДАРДА БЕРИЛИШИ**

ОТРАЖЕНИЕ ОТНОШЕНИЯ КЫРГЫЗОВ К ХЛЕБУ В НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

BREAD IN KYRGYZ CULTURE: ON THE EXAMPLE OF FOLK PROVERBS

**Тиленова Гүлназ**

*Тиленова Гүлназ*

*Tilenova Gulnaz*

студент, Ош мамлекеттик университети

*студент, Ошский государственный университет*

*Student, Osh State University*

[gtilenova31@gmail.com](mailto:gtilenova31@gmail.com)

---

**Мурзакметов Абдымиталип Камытович**

*Мурзакметов Абдымиталип Камытович*

*Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich*

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

*к.и.н., доцент, Ошский государственный университет*

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University*

[suzak65@mail.ru](mailto:suzak65@mail.ru)

## КЫРГЫЗДАРДЫН НАНГА КАРАТА МАМИЛЕСИНИН МАКАЛДАРДА БЕРИЛИШИ

### Аннотация

Илгертен эле нан бардык тамактардын ичинен эң кадырлуусу болуп келген. Буудайдан, арпадан, жүгөрүдөн же күрүчтөн жасалгандыгына карабай, ал адамдардын күн сайын пайдаланчу негизги азыгы саналган. Ошол себептүү ага байланышкан макалдарды, жомокторду, табышмактарды, ырларды, ырым-жырымдарды, ишенимдерди дээрлик бардык элдердин фольклорунан учуратууга болот. Макалада кыргыздардын нанга болгон мамилеси макалдардын мисалында ачып берилет.

*Ачкыч сөздөр:* кыргыздар, кыргыз макал-лакаптары, нан, кыргыз элинин салттары, тыюулар

---

### ОТРАЖЕНИЕ ОТНОШЕНИЯ КЫРГЫЗОВ К ХЛЕБУ В НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

### BREAD IN KYRGYZ CULTURE: ON THE EXAMPLE OF FOLK PROVERBS

#### Аннотация

С давних времен хлеб был самым ценным из всех продуктов питания. Независимо от того, изготовлено ли оно из пшеницы, ячменя, кукурузы или риса, это основной продукт питания, который люди употребляют каждый день. По этой причине связанные с ним пословицы, сказки, загадки, песни, обряды и поверья можно встретить в фольклоре практически всех народов. В статье на примере пословиц раскрывается отношение кыргызов к хлебу.

#### Abstract

Since ancient times, bread has been the most valuable of all foods. Regardless of whether it is made from wheat, barley, corn or rice, it is a staple food that people eat every day. For this reason, proverbs, fairy tales, riddles, songs, rituals and beliefs associated with it can be found in the folklore of almost all peoples. The article reveals the attitude of the Kyrgyz people to bread using proverbs as an example.

*Ключевые слова:* кыргызский народ, кыргызские пословицы, хлеб, традиции кыргызского народа, табу

*Keywords:* Kyrgyz people, Kyrgyz proverbs, bread, traditions of the Kyrgyz, taboo

## Киришүү

Адамзаттын пайдаланган азык-түлүктөрүнүн ичинде нанга өзгөчө орун таандык деп айтсак жаңылышпасак керек. Ал түгүл жалаң гана эт менен тамактанган алгачкы адамдардын дан азыктары менен тамактанууга өтүшү алардын аң-сезимдүү адам катары калыптанышына да таасир эткен деген көз караштар бар. «Нан – жер бетиндеги эң байыркы азык. Ташка айланып калган нандын калдыктары байыркы адамдар турак кылган жайлардан табылган. Нан илгертен эле, азыркы кездегидей, ак жана кара түрдө бышырылган. Ак нан ар дайым кымбат турган. Ачыткы нандын мекени болуп Байыркы Египет эсептелери маалым.

## Материалдар

Нан жөнүндө көптөгөн элдик санат сөздөр айтылат. Араб тилинде «нан», «азык», «жашоо» деген сөздөр бир эле сөз менен берилет. Француздар адамды мактагысы келгенде «Нандай жакшы» деп айтышат (Любимцев, Вопросы..., 1995, б. 303). Европадагы эң байыркы, ташка айланып калган нан Швейцариянын батыш тарабында жүргүзүлгөн археологиялык казуулар мезгилинде табылган. Адистер эсептегендей, ал болжол менен биздин заманга чейинки төртүнчү миң жылдыкта бышырылган экен (Любимцев, Знаешь..., 1995, б. 51). Бир жолу журналисттин: «Сиз адамзаттын эң улуу ачылышы деп эмнени санайсыз?» деген суроосуна Эйнштейн: «Нанды» деп жооп берген (Я познаю мир, 2001, б. 49). Көрүнүп тургандай, нан байыркы мезгилдерден эле адамзаттын эң байыркы жана сүйүктүү азыгы болуп келген. Бул нерсе, башкача айтканда нанга карата болгон урматтоо, сыйлоо сезими кыргыздарга да таандык. Биз аны кыргыздардын нан тууралуу макалдарынан да байкайбыз. Биздин чакан макалабызда дал ошол маселе тууралуу сөз кылмакчыбыз. Кыргыздардын элдик билимдеринин макал-лакаптарында чагылдырылышы буга чейин айрым изилдөөчүлөрдүн макалаларында колго алынган (Мурзубраимова, 2019; Мурзакметов, 2024).

## Анализ

Алгач толгон-токой даамдардын ичинен эмне үчүн нанга карата өзгөчө мамиле жасалып калган деген суроого жооп издеп көрөлү. Буга анын эч качан көңүлгө тийбей тургандыгы себеп болушу мүмкүн. Тамаша иретинде эт жеген жагынан карышкырдан кийин турган эл деп жүргөнүбүз менен, кыргыздардын толук эмес, жарым көчмөн эл болгондугун белгилей кеткибиз келет. Байыркы замандардан эле бабаларыбыз мекендеген жерлерге келген саякатчы, дин таратуучулар кыргыздар арпа, таруу, күрүч сыяктуу дан эгиндерди азык катары пайдаланышарын жазып калтырышкан. Негизи, жалаң эт жеп жашоого мүмкүн эмес, анткен адам кара сан оорусуна чалдыгат деген көз караш эл оозунда айтылып келет. Дагы бир себеп катары нандын этке караганда арзан экендигин да эске ала кетели. Эгерде малды сойгондо анын эти кыска убакыттын ичинде, жаңы, бузула элек кезинде даамдуу саналып, желип кетсе, талаага өстүрүлгөн данды узакка сактап, андан каалаган мезгилде алып бышырууга мүмкүн болгон. Башкача айтсак, нанды узакка сактоого да, үнөмдүү пайдаланууга да мүмкүн болгон. Ушул сыяктуу сапаттары: арзандыгы, үнөмдүүлүгү, даамдуулугу, тоюмдуулугу нандын эч бир азык тең келе албаган оокатка айланышын шарттаган. Ошондон улам эл тарабынан «Баарынан нан улук» (Усупбеков, 1982, б. 89), «Нандан улуу тамак жок, адамдан улуу атак жок» (Ата-бабалар табериги, 2011, б. 616) деген макалдар көп кылымдык тажрыйбадан жаралганы талашсыз. Көп кылымдык тарыхында бабаларыбыз оор күндөрдү, көп адамдардын өмүрүн алган ачарчылыктарды да башынан

өткөргөн, андай мезгилдерде оюнан башка дүйүм даамдар эмес, бир гана нан кетпегендиги эстен чыкпай, кийинки урпактарга айтылып келген. «Кардың ачканда кам көмөч бал татыйт», «Карды ачкан нан тандабайт» (Ибрагимов, 2008, б. 331), «Карды ачкан нанга карайт, суука тоңгон күнгө карайт» (Усупбеков, 1982, б. 100) сымал макалдар дал ошондой эс-тутумдан кабар берет.

Адам баласы үчүн эң зарыл нерсе – бул тамак-аш, ал табигый муктаждык. Качан гана курсагы тойгондон кийин гана башка муктаждыктар жаралат. Бул жагдай «Ачтын көзү нанда болот, токтун көзү тондо болот» (Ата-бабалар табериги, 2011, б. 582) деген макалда таамай берилген. Бирок тамак ичүүгө карата болгон зарылдык түбөлүктүү, ошол себептүү «Башканы танса да тоочту танбайт» (Ибрагимов, 2008, б. 150) деп айтылат. Башка тамакты танса да, нандан баш тартуу көпкөндүк, эсиргендик, кусур кылгандык катары бааланган. «Бирөө нан сунса, жебеймин дебе, колуңа ал, жебесең жебе, койнуңа сал» (Ибрагимов, 2008, б. 176) деген макал да ошону эскертип турат. Азыркы кезге чейин кыргыздарда үйгө келген ар кандай адамга: мейли тааныш, мейли бейтааныш болсун, нан ооз тийдирүү салты жашап келет. Элибиз тамак-аштын далай түрүн пайдаланса да, нандан башка даамдан (эттен, майдан, сүттөн ж.б.) ооз тийүүнү сунуш кылбайт, ушунун өзү эле нандын эң башкы азык экендигин белгилеп турат. Алып чыккан нандан ооз тийбей кетүү да кесирлик катары каралып, андай учурда «ырысы жок» деген жаман сөз айтылган. Орустардын конокторду нан-туз менен тосуп алган салты бар, Совет доорунда бул СССРдин бардык элдери тарабынан кабыл алынган. Эгемендүүлүккө жеткен соң гана кыргыздар бабаларыбыздын салты боюнча ак (май, кымыз сыяктуу сүт азыктары) менен тосконго өттүк. Эгер нан негизги азык болсо, анда эмне үчүн дагы деле орустардай нан-туз менен тосууну улантпай калдык деген суроо туулушу мүмкүн. Анын себебин бул экөө орус маданиятында биздегиден башка мааниге ээ экендиги: нан – ден соолукту, туз – байлыкты билдирери менен түшүндүрүүгө болот (Любимцев, Вопросы..., 1995, б. 304). Бирок, биздин маданиятта башка мааниде болсо да, кыргыз тилиндеги «Даны жоктун – наны жок, наны жоктун – жаны жок», «Кардында нан болсо, билегинде жан болот» деген макалдарда (Ибрагимов, 2008, б. 197, 331) да нандын ден соолук, ал турмак өмүр маанисинде кабылданары байкалат. Азырга чейин айыл жеринде балдар аскерге кызмат кылуу үчүн, же алыска сапарга кетип жатканда нан тиштетип койгон ырым жасалат. Ал нандан жип өткөрүп, дубалга илип коёт, элдик ишеним боюнча ал нан өзүн тиштеген адамдын аман-эсен келишин (өмүрүн) тилейт экен. Качан гана ошол адам кайтып келгенден кийин нандын калганын өзүнө жедирип коёт. Жаш бала кокус үйдө жалгыз калса, аны ар кандай жамандыктардан коргоо үчүн жаздыгынын алдына нан жаздап койгон ырымды билбеген кыргыз баласы болбосо керек. Ал эми «Колунда тоочу бар бала сүйгүнчүк» деген макалдын: «Колунда бар, аттуу-баштуу кишилердин балдарын колунда бары да, жогу да эркелетип, берерге белегин таппайт. Ошол эле учурда бул макал өз баласын эркелетерге эч ким жок болуп, өз баласы ачка олтурганына карабай, өңгөнүн баласына үзүлүп түшүп, атасына бир көрүнүп калайын деген далалаты ээ-жаа бербей, айланып, кагылып, «колунда тоочу бар бала сүйгүнчүк» экенин дагы бир жолу тастыктап турат» деп чечмелениши (Бекботоев, 2010, б. 197) нан байлыкты да билдирип турганын көрсөтөт. Ошондо кыргыздарда нан ден соолукту да, өмүрдү да, байлыкты да туюнтат десек жаңылышпайбыз.

Албетте, өмүр, өмүрдүн уланышын камсыз кылган даам – бул нан экендиги анык. «Ачка менен токтун ортосу – жарты нан», «Нансыз тамак даамсыз», «Наны жок чайдан без,

кайыры жок байдан без» (Ибрагимов, 2008, б. 105, 442) деген макалдар аркылуу кыргыздар бул ыйык азыктын маанисин билдиришкен. Өмүрүн элдик наркты, өнөрдү изилдөөгө арнаган А. Акматалиев: «Эгер «Куранды» биз ыйык деп, дааратсыз кармоого ылаажы болбогон сымал, нан андан ыйык экендиги шариятта апачык айтылат. Анда «Жетпей турганда куранды бутуңа коюп, нанды ал» дейт. Демек, бул нандын баа жеткис, өлчөөгө эч мүмкүн эмес улуктугун билдирет» деп баяндап келип, андан ары: «Карыялар, байбичелер куурулган данды кайда жатса да алып-терип жешчү, балдарга тердирүүчү. Эмне дегенде, чийки дан өсүп, урук алып келет. Куурулган данга убал тура. Тиги дүйнөгө барганда Кудай-Таала төөгө мингизип тердирет» (Акматалиев, 2000, б. 72-73) деген сыяктуу элдик ишенимдерди да кошумчалай кеткен. Нанды тебелесе же ажатканада отуруп нан жесе, көзү көр болуп калат деп балдарды коркутуу, каргануунун эң бир оору катары «Нан урсун!» деп каргануу саналары нанды ыйык деп саноодон, аны кадырлоого тарбиялоо максатынан жаралгандыгы шек туудурбайт.

Нанга карата болгон урматтоо, сый мамиле анын адамга өмүр улашы, күч-кубат бериши менен эле чектелбейт деп ойлойбуз. Анын дасторконго келиши оңой эле болбостугун «Бир күн кетмен чапкан нандын даамын билет», «Кетмен чапкан нанын жейт, ууру кылган жанын жейт», «Кетмен чаппай нан кайда, чеке терсиз мал кайда» (Ибрагимов, 2008, б. 170, 355) сыяктуу макалдар көрсөтүп турат. Демек, нанга болгон урмат – аны тапкан адамга, эмгекке карата да болгон урмат, сый деп түшүнүүгө болсо керек. Кыргыздарда кетмендин бетин тебелегенге карата болгон тыюу бар, бул нанды тебелегендикке барабар каралат. Дал ошондой мээнет менен келген нанды урматтоону «Мышыкка нан берсең дасторкон салып бер, болбосо кыямат күнү таанып алат» (Ибрагимов, 2008, б. 439) деген макал да көрсөтөт. Бирок, ачыгын айтсак, бул мисал макал-лакаптар жыйнагынан алынса да, ырасында макал эмес, элдик ишеним деп айтсак туура болот. Мындай жаңылыштыкты жыйнакты түзүүчү М. Ибрагимовдун кесиби филолог эмес, агроөнөржай адиси экендиги менен түшүндүрүүгө болсо керек. Ал эми мышыкка нан бергенде да дасторконго салып берүү керек деген ишенимдин маанисин: «Бата тамакка эмес, ошол дасторконго тиленет. Мунун артында «басып-туруп тамак жебе, көчүк басып ич, баш кийимди тамак ичээрде алба, бирөөнүн дасторконун сыйла» деген накыл жатат. Талаа-түздө, сапар жолдо, албетте, азыкты ичип-жеште дасторкон ордуна сөзсүз алдына бирдеме коёт. Жеп-ичип бүткөндөн кийин бата ошого тиленет» (Акматалиев, 2000, б. 261) деген чечмелөө түшүндүрө алат деп ойлойбуз.

Кыргыздарда айыл жеринде нан тандырга бышырылат. Нан жабар алдында тандырды ысырыктап алышат, бул тазалоо үчүн, кокус анын ичине мышык кирип, аралап коюшу мүмкүн деген кооптонуудан улам аткарылат. Нан жабыштырылгандан соң балдар тандырдын артынан ары-бери өтпөшү керек, антсе нан түшүп кетет деп тилдешет. Бирок чала бышып түшүп кетип, күлгө оонаган нанды да «ит жегир, куш жегир» деп тилдебей, аз-аздан сындырып, жеп коюу керек деп айтылат. Аял кишинин бул дүйнөдө кылган эки гана ишинин – итке жугунду куйганынын жана тандырга нан жаап жатып, жанынан өткөндөргө ысык нандан сындырып, ооз тийгизгенинин гана сообу өзүнө тиет деген ишеним жашайт. «Нандын ысыгы жакшы, сөздүн бышыгы жакшы», «Тандыр башында нан көрбө, караңгыда кыз көрбө» (Ибрагимов, 2008, б. 442, 524) деген макалдар ысык нанга, тандырга карата болгон мамилени кыйыр түрдө болсо да көрсөтүп турат. Негизи, супарага, нан жапкан жеңчеге, тандырга, дасторконго, көсөөгө тиешелүү ишенимдер нанга карата болгон сый мамиледен, урматтоодон улам жаралган деп саноого болот.

Кыргыздардын нанга карата мамилеси бир гана макалдарда эле берилбей, элдик тыйымдарда да камтылган. Мисалы, дасторконго нанды так койгонго болбойт, жубу менен коёт, өлүм болгон жерде гана так коёт. Ишиң тескерисинче кетет деп, нанды тескерисинен да койбойт. Жалаң эркектер отуруп калган жерде нанды кичүүсү сындырат, жашы улуусуна сындырганга болбойт, антсе өзүнүн өмүрүн сындырат деп коюшат. Бул тыюунун улууларга урмат көрсөтүү максатында жаралганында шек жок. Нанды тең бөлүп сындырат, четин тегеретип сындырган баланы тилдейт. Бир кол менен нан сындырбайт, нанды бычак менен кеспейт. Жаш бала нандын бетин сыйрып жесе, апасын, аркасын сыйрып жесе, атасын жейт деп, буга жол берген эмес. Нанды тактай катары пайдаланып, үстүнө башка нерсени коюп кеспейт. Нандын ушандысынын үстүнө жатсаң, басырык басат деп, үйдү таза карматкан. Тиштеген наныңды калтырып коюп, аны башка бирөө жеп алса, ырыскың ага оошуп өтүп кетет деп эскертип турган (Мурзакметов, 2014, б. 121). Мына ушул айтылгандардын баары кыргыздардын нанга карата болгон мамилесинин бир эле чети, айрым үлгүлөрү. Башкача айтсак, кыргыздарда нандын культу, ага карата ырымдардын, тыюулардын, этикет эрежелеринин өзүнчө бир системасы жаралган деп айтсак ашыкча кетпейбиз.

### **Жыйынтык**

Тилекке каршы, учурда элибиздин сандаган кылымдардын ичинде жаралып, жашап, элди да сактап келген баалуулуктары улам күч алган ылдамдык менен өзгөрүп, унутулуп бара жатат. Буга эч кимди күнөөлөгөнгө да болбойт, бүтүндөй адамзат Арстанбек акын айткандай, «устаранын мизинде оодарылган» дүйнөдө жашап жатат. Ааламдашуу шартында улуттук маданият, элдик нарк-насил, каада-салтыбыз гана жоголуп кетүүдөн сактап калчу күчкө ээ. Муну даана аңдагандыктан Президентибиз С. Н. Жапаров 2022-жылы 20-майда «Улуттук нарк жөнүндө» Жарлыкка кол койгон эле. Анда: «Миңдеген жылдар мурун өз алдынча ээлик түзүп, ага көз карандысыз башкаруу тартибин орнотуп, чоң жана кичине элдер менен тең ата мамиле жүргүзүүдө натыйжалуу ийгиликтерге алып келген кыргыз элинин эң негизги таянычы жана ишеничи эреже-тартиптерден, жүрүм-турум адебинен, каада-салтынын жыйындысынан куралып, улуттук дүйнөтаанымдарына шайкелишкен улуттук нарк мыйзамы иштелип чыккан. ... Азыркы мезгилде элибизге жаңы көз караштарды, ойлорду сунуштап, эксперимент жүргүзө берүү эмес, мезгил сынынан өтүп, элдин көкүрөгүнө уюган улуттук нарктуулукту кайра калыбына келтирүү зарылчылыгы чыгып жаткандыгын белгилейбиз» деп көрсөтүлгөн. Ошол маанилүү милдеттерди аткаруу, гимнибизде айтылган «бизге жеткен баба салтын, мурасын, ыйык сактап, урпактарга берүү» ишине ар бирибиз өз салымыбызды кошушубуз керек. Өзүбүздүн чакан макалабызда биз кыргыздардын эң башкы азыкка - нанга карата мамилесинин макалдарда берилишин талдоого аракет жасадык жана бул ишибиз мындан ары да улана тургандыгын белгилей кетмекчибиз.

### **Адабияттар**

1. Акматалиев, А. (2000). *Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү*. Бишкек: Шам.
2. *Ата-бабалар табериги*. (2011). Түзг. М. Каримов. Бишкек: Бийиктик, 2011.
3. *Кыргыз макал-лакаптары*. (1982). Түзг. Ш. Усупбеков. Фрунзе: Кыргызстан, 1982.

4. *Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөрү.* (2008). Жыйнаган: М. Ибрагимов. Бишкек: “ST.art. Ltd”.
5. *Кыргыздын кылымдарды карыткан 1001 макал-лакабы.* (2010). Түз. С. Бекботоев. Бишкек: Учкун.
6. Любимцев, В.В. (1995). *Вопросы и ответы.* Москва: Дрофа.
7. Любимцев, В.В. (1995). *Знаешь ли ты?* Москва: Дрофа.
8. Мурзакметов, А. (2014). *Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары.* Ош.
9. Мурзакметов, А. (2024). “Кыргыздардын этноботаникалык билимдеринин макал-лакаптарда берилиши”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, №3, 116-137. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948610\\_2024\\_3\\_11](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_11). EDN: FTJBZY.
10. Мурзубраимова, Д. (2019). “Нан” концептинин макал-лакаптарда берилиши. *Вестник Ошского государственного университета*, №3, бб. 154-157. EDN: ZAVJFK.
11. *Я познаю мир: Дет. энцикл.: Кухни народов мира.* (2001). Авт.-сост. А.Т. Гергова. Москва: ООО «Издательство АСТ».

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(4)/2024, 32-40

УДК: 82.15

DOI: [10.52754/16948874\\_2024\\_2\(4\)\\_4](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_4)

**ТҮРКИЯЛЫК КЫРГЫЗ РАГЫП ТӨЛӨЙКӨНДҮН НАСААТ ЫРЛАРЫ**  
ДИДАКТИЧЕСКИЕ СТИХИ КЫРГЫЗА ИЗ ТУРЦИИ РАГЫПА ТЁЛЕЙКЕНА  
DIDACTIC POEMS OF THE KYRGYZ FROM TURKEY RAGIP TÖLÖYKÖN

**Дастанбек Разак уулу**

*Дастанбек Разак уулу*

*Dastanbek Razak Uulu*

**PhD, Ош мамлекеттик университети**

*PhD, Oshskiy gosudarstvennyy universitet*

*PhD, Osh State University*

[dastanrazakuulu@gmail.com](mailto:dastanrazakuulu@gmail.com)

ORCID: 0000-0002-5326-2931



## ТҮРКИЯЛЫК КЫРГЫЗ РАГЫП ТӨЛӨЙКӨНДҮН НАСААТ ЫРЛАРЫ

### Аннотация

Айрым кыргыз окуу жайларында, чет өлкөлүк кыргыздардын адабияты деген тема өтүлүп келет. Баарыбызга белгилүү чет өлкөлүк кыргыз маданиятынын башатында Кытайдагы кыргыздар турат. Андан кийин Тажикстан, Өзбекстандагы кыргыздардын айрым ыр, жомоктору Кыргызстан коомчулугунда белгилүү. Акыркы отуз жылдыкта түркология илимине Түркия кыргыздары деген түшүнүк кирди. Түркия кыргыздарынын маданиятын Вандагы кыргыздар менен чектелип, алардын кошоктору, макал-лакаптары, ырлары, табышмактары изилденип келет. Китептер чыкты, макалалар, илимий иштер жазылды. Түркиянын башка аймагында жашаган кыргыздардын чыгармалыр али белгисиз болуп келет. Мисалы Рагып Төлөйкөндүн ырлары. Бул ырлары ушул убака чейин белгисиз болуп келген Түркия кыргыздарынын адабиятында дагы бир жаңы, жаңы табылга. Өзү Кыргызстанда төрөлүп 1 жашына жетпей чет өлкөгө үй-бүлөсү менен кетип, чет өлкөлөрдө жүрүп, 25 жашында Түркияга барып орун алып калган Рагып Төлөйкөн. Бул макалада Түркияда жашап өткөн кыргыз Рагып Төлөйкөндүн өмүр жолу, “Насаатнаме” деген ыр китеби боюнча анализ жана талкуу болот.

**Ачкыч сөздөр:** Түркия кыргыздары, ырлар, насаатнаме, Рагып Төлөйкөн, насыят, насаат сөздөр.

### ДИДАКТИЧЕСКИЕ СТИХИ КЫРГЫЗА ИЗ ТУРЦИИ РАГЫПА ТӨЛЕЙКӨН

### DIDACTIC POEMS OF THE KYRGYZ FROM TURKEY RAGIP TÖLÖYKÖN

#### Аннотация

В некоторых учебных заведениях Кыргызстана преподается тема зарубежной кыргызской литературы. Кыргызы в Китае стоят во главе известной всем нам зарубежной кыргызской культуры. После этого в кыргызской общине известны некоторые песни и сказки кыргызов Таджикистана и Узбекистана. В последние тридцать лет в науку тюркологии вошло понятие Турецкие кыргызы. Культура кыргызов Турции ограничивается кыргызами Вана, изучены их плачи, пословицы, песни, загадки. Издавались книги, писались статьи, научные труды. Произведение кыргызов, проживающих в других регионах Турции, до сих пор неизвестны. Например, стихи Рагыпа Толойкона. Эти стихи – еще одно новое открытие в литературе кыргызов Турции, песни которых до сих пор неизвестны. Рагып Толойкон родился в Кыргызстане и уехал с семьей за границу, когда ему было года, в 25 лет он уехал жить в Турцию. В данной статье дана информация о жизни кыргыза Рагыпа Толойкона, жившего в Турции, и анализируется на основе стихи Насаатнаме.

#### Abstract

In some educational institutions of Kyrgyzstan, the topic of foreign Kyrgyz literature is taught. The Kyrgyz in China are at the head of the foreign Kyrgyz culture known to all of us. After that, some songs and tales of the Kyrgyz of Tajikistan and Uzbekistan are known in the Kyrgyz community. In the last thirty years, the concept of Turkish Kyrgyz has entered the science of Turkology. The culture of the Kyrgyz of Turkey is limited to the Kyrgyz of Van, their laments, proverbs, poems, riddles have been studied. Books were published, articles and scientific works were written. The works of the Kyrgyz living in other regions of Turkey are still unknown. For example, the poems of Ragip Toloikon. These poems are another new discovery in the literature of the Kyrgyz of Turkey, whose poems are still unknown. Ragip Toloikon was born in Kyrgyzstan and moved abroad with his family when he was years old, at the age of 25 he went to live in Turkey. This article provides information about the life of Kyrgyz Ragyp Toloikon, who lived in Turkey, and analyzes it based on the poem Nasaatname.

**Ключевые слова:** Турецкие кыргызы, стихи, насаатнаме, Рагып Төлейкен, проповедь, слова проповеди.

**Keywords:** Turkish Kyrgyz, poems, nasaatname, Ragyp Toloikon, sermon, wise words.

## Киришүү

Кыргыз коомчулугунда «Түркиялык кыргыздар» дегенде эң оболу акылыбызга «Вандык кыргыздар» келет. Анын себеби алар Рахманкул ханды жетекчилигинде Ооган Памиринен Пакистанга жер которушуп, ал жактан кыйынчылыкты көрүшүп, кийинчерээк 1982-жылы Түркияга көчүп барышкандыгында. Көчүп барышкан мезгилинде 300 гө чукул үй бүлө, 1,5 миңге жакын адам болгондуктан, алар Түркияда өздөрүнчө бир айыл болуп калышкан (Кайыпов, 2011, б. 48). Алар тууралуу Түркиялык басма сөз каражаттары көп жазышып, чет элдик изилдөөчүлөр да байма-бай жаза башташкан. 1991-жылы Кыргызстан көз карансыздыкты алгандан тартып Түркияга барган кыргыз окмуштуулар, журналисттер, мамлекеттик жетекчилери Вандагы Улуупамир кыргыз айылына бара башташкан. Ошентип кыргыз коомчулугунда Түркиядагы кыргыздар дегенде дароо вандык кыргыздар эскерилип калган. Чындыгында Түркия аймагына кыргыздар 19-кылымдан тарта бара башташкан. 20-кылымдын башында ажылык жана окуу үчүн (Кубатова, 2012, б. 153). барган Осмон мамлекетине барган бир нече кыргыз жарандарын көрүүгө болот. Түркия мамлекети курулгандан тарта орто азиялык саясий качкындар Түркияны байырлай башташкан. Экинчи Дүйнөлүк Согушта Германиянын колуна түшүп калып, ал жакта түзүлгөн Түркстан легионуна кирген түркстандыктар (орто азиялыктар) согуш аяктагандан кийин туткундары алмашуу жараяны башталганда, СССРдин аймагына кирүүдөн чоочулаган түркстандыктар Түркияга баш паанек издеп келе башташкан. Ошолордун арасында кыргыздар да болгон.

1950-жылдардын башында Түркияда жаңы бийликке келген Демократ партиясы Пакистан, Ооганстан, Кытай, Индиядагы качкын орто азиялыктарды Түркияга алып келүү чечимин кабыл алган. 1952-жылдан тарта казак, өзбек, уйгур, түркмөн жана кыргыздар Пакситан аркылуу Түркияга бара башташкан. (Razak uulu, 2023, s. 146). Кыргыздардын алгачкы тобу 60 кишиден турган 12 кыргыз үй-бүлө 1953-жылы Түркиянын аймагына киришкен. Алар Кониянын Тавшанчалы деген районуна жайгашкан (Kalyon, 1992, s. 63-64). Бир жылдан кийин дагы бир топ кыргыздар кирип алар, Адана, Кония, Самсун, Измир, Стамбул сыяктуу шаарларга отурукташат. 1960-70-жылдары Сауд Арабияга жайгашкан айрым кыргыздар да Түркияга келип отурукташат. (Өзгөн, 2021, б. 111). Ал эми Вандык кыргыздар 1982-жылы Түркияга барышкан.

Биздин макалада сөз боло турган 1953-жылы Түркияга барып жайгашып жашап калган кыргыз Рагып Төлөйкөндүн өмүр жолу жана анын *насаатнаме* деген ыр китеби жөнүндө болмокчу.

## Рагып Төлөйкөндүн өмүр жолу

Мухаммед Рагып Төлөйкөн 1927-жылы Ош шаарынын четинде Төлөйкөн айылында туулган. Атасы Мухаммед Азиз Төлөйкөн эл арасында *Матас Каары* деген ат менен белгилүү болгон. Ал балдарынын ысымынын баарына биринчи ысым катары Мухаммед деген атты берген. Мухаммед Казым, Мухаммед Назым, Мухаммед Рагып деп. Матас каары жаштайынан Оштогу Медреселердин биринде билим алып, кийин илимин жогорулатуу үчүн Бухарадагы Мири Араб медресесинде бир нече жыл окуп келген. Анын талыкпаган илими, айрыкча диндеги укук маселелерин жакшы билгендиги, укулуктуу баяндары аркылуу эл арасында кадыр баркы өсө баштаган. 1917-жылдагы Кокон шаарындагы Түркстан

Курултайына катышкан. 1920-жылдары Бухарадан кайтып келип, Оштогу бир тууган агасы Сайип кары, Мойдунбек корбашылар менен бирге кызылдар (большевиктер) менен салгылашууга өткөн. Ал арада Оштогу медреселерде да сабак берип турган. Папанда анын тай (тага) журту жашагандыктан, тайлары менен жакшы мамиледе болгон. Ошол жылдары Папандын тоо тарабына чакан бир мечит салдырган. Матас каары 1926-жылы советтик бийликтин колун түшүп Москвага жөнөтүлүп, ошол жактан соттологон. Бирок бир жылда акталып кайра Ошко кайтып келет. Буга чейин анын 3 уулу болгон. 1927-жылы кайтып келгенде 6 айлык Рагып деген баласын көрөт. Акталып кайтып келгенине карабастан советтик бийликтин кысымынан улам, Матас каары Кашгарга өтүп кетет. Аркасынан келинчегин, балдарын алдыртат. 5-6 жылдай Кашгар шаарында медреседе сабак берип, мечитте имам болот. Жүздөгөн окуучуну тарбиялайт. 1933-жылы Шинжаңда башталган көтөрүлүштөн улам (Разак уулу, 2024, б. 80). Матас каары үй-бүлөсүн алып Ооганстанга өтүп кетет. Ал жакта үй-бүлөсү менен 1950-жылга чейин: Кундуз, Бадахшан, Мазар-ы Шариф, Меймене сыяктуу аймактарда жүрүп, медреселерде сабак берген. Бул аралыкта Матас каарынын аялы жана 3 уулу кайтыш болот. Матас кары жалгыз Рагып уулу менен калат. Рагып Төлөйкөн да Ооган медреселеринен таалим алат. Арада 1940-жылдардын башында эки жыл Памирге барып Жапар миңбашы, Рахманкул хан менен бирге жүргөн. Памирде да аны совет тыңчылары аңдып жүрүшкөн. Матас каары Памир кыргыздарынын окушу үчүн атайын окуу усулдарын үйрөтүп, колундагы китептерди таштап кеткен.

1950-жылдары Түркия өкмөтү Ооганстан, Пакистандагы орто азиялыктарды алып кете баштаганда, Ооган аймагындагы качкын кыргыздар Кабулга чогулушат. Атайын Мейменедегги Матас каары жана уулу Рагып Төлөйкөнгө кат жазып Кабулга чакырышат. Кабулга чогулган 12 кыргыз үй-бүлөгө паспорт чыкканга чейин бир жылдай ал жерде күтүшөт. Ал арада Рагып Төлөйкөн бой жетип, мыкты каары болуп чыга келет. Аны Кабулдагы Захир шахтын (ошо кездеги Ооган мамлекет башчысы) апасынын мечитине имам кылып шайлашат. Ал жерде көбүнчө чоң кызматтагылардын жаназасы окулган мечит болгону үчүн Рагып Төлөйкөн да Ооган аристократиясы арасында таанылган. Ошол жакта жүрүп Ооганстанга качып барган Самарканддык найман кызына үйлөнөт. Паспорт чыккандан кийин түн жамынып Пакистанга, ал жерден Түркияга кетишет. Алгач Адана шаарына, андан Кония облусунун Кулу районуна караштуу Тавшанчалы айылына отурукташат. Жарым жыл өтпөй Тавшанчалыга келген 12 үй-бүлөнүн 5 үй-бүлөсү бул айылдан 10 км алыста жайгашкан, бирок Анкара облусуна караган жалаң ногой-татарлар жашаган Акин айылына көчүп кетишет. Негизинен ногой-татарлар Матас каарынын наамын угуп калышып, өздөрү суранып алып кетишкен экен. Айыл эли ортодон каражат чыгарып Матас каары үчүн айылдын орто жерине эки кабат үй куруп беришкен. Ошентип Матас кары уулу Рагып менен Акин айылында жашап калышат. Түркияга жайгашып жарандык алышкандан кийин Түркиянын мыйзамына ылайык фамилия алыш керек болгон. Түркияга барган кыргыздар ар бири өздөрүнүн айылын же уруусунан фамилиясын алышкан. Матас каары өзүнүн айылынын жана уруусунун атынан Төлөйкөн деген фамилия алат. Ошентип Матас каары анын уулу рагып Төлөйкөн деген фамилияны алып калышат. Бул жерде айта кетсек ашыкча болбостур, фамилияны Түркиянын расмий органдары каттап жатып, Төлөйкөн деген сөзгө тили келбей Тулекан деп каттап коюшкан. Ошондуктан Түркиядагы алардын расмий фамилиясы *Тулейкан* болуп калган. Бизге ыңгайлуу болушу үчүн жана оригинал атын колдонуу үчүн жазуубуздун баштан аяк Төлөйкөн деп колдонуп жатабыз. Рагып Төлөйкөн

Түркиянын армиясындагы аба күчтөрүндө кызмат өтөгөн. Матас каары 1953-жылдан 1974-жылы өлгөнгө чейин Акин айылындагы мечитте имам болгон. Рагып Төлөйкөн да медреселерде окуп каары болуп таанылганы үчүн аны *Хафыз аке* деген ат менен таанылган. Куран жаттаган кары сөзү арабчада хафыз деп айтылат. Ошентип Рагып (Хафыз) Түркиянын ар тарабындыгы кыргыздар арасында абройу бар, урматталган инсанга айланат. Ал аны менен бирге акыл-насаат, диний ырларды да жазып жүргөн. Анын ырлары «насаатнаме» ырлары деген ат менен топтолгон. Рагып Төлөйкөн 1992-жылы Кыргызстанга келип, Төлөйкөндөгү ата-журту, Папандагы тага журтундагы туугандарын таап, алар менен катташа баштаган. 1990-жылдардын аягында атасы Матас каарынын айтып бергендерин, өзү көргөндөрүн эскерүү катары жазган. 2000-жылдардын башында атасына арналган эскерүү китебин жана өзүнүн насаат ырларын турган эки китепчени расмий эмес басмакандан саналуу нускада басып чыгараган. (Төлөйкөн, 2003). Рагып Төлөйкөн 2014-жылы дүйнөдөн өткөн. Учурда анын байбичеси жана балдары Түркияда жашашат.

### Насаат ырлары

Рагып Төлөйкөндүн насаат ырлар китебинде жалпы ар түрдүү темадагы 57 ырдан турат. Негизги жашоосу сыртта болуп, Түркияда жашап калгандыктан ырларын түрк тилинде жазып, медреселерде билим алганы үчүн көпчүлүк саптарында фарс, араб сөздөрүн колдонгон. Ырлар катары менен: *Sıfatı zatiyye* (жараткандын сыпаттары), *Naat-ı nebi* (пайгамбарды мактоо), *Sıhhat* (ден соолук), *Nabu* (уйку), *Kalb* (жүрөк), *Kader* (тагдыр), *Bazan* (кээде), *Kabr* (мазар), *Naat-ı nebi* (мактоо), *Öğünürüm* (өкүнөмүн), *Hatiatin*, *İhlas* (ыхлас), *Geçer* (өтөт), *Ehli Selef Yolu* Ахли Салаф жолу), *İhsan* (жакшылык кылуу), *Doğruluk* (чындык), *Sevgi* (махабат), *Sevmek* (сүйүү), *Sevgi* (махабат), *Ne Gerek Var* (эмне кереги бар), *Hicret* (көч), *Varsi Embiya*, *Münasaat* (жалбаруу), *Ne mutlu* (кандай бактылуу), *Sabır* (сабыр), *İman* (иман), *naatı nebi* (мактоо), *İtikaf* (камоо), *Sıfatlar* (сыпаттар), *Kurtuluş kuranda* (Кутулуу куранда), *Kuranın hikmeti hakkında* (курандын керемети жөнүндө), *Sitem*, *Doğrusu* (туурасы), *Seher vakti* (таңга маал), *Ne çıkar* (эмне чыгат), *İtab* (ачууланба), *Edeble gir* (адеп менен кир), *Semaatla Namaz* (жамаат менен намаз), *Münasaat* (жалбаруу), *İhtiyarlık* (карылык), *Canı Gönülден* (чын көңүлдөн), *Elveda* (кош), *Ne gerek var* (эмне кереги бар), *Saçların Ağarmış* (чачың агарган), *Su* (Суу), *Hitab* (атоо), *Vesvese* (шыбыроо), *Döneceksin* (Кайтасың), *Malazgirt* (Манцикерт), *Türkiyem* (Түркиям), *Türkistanım* (Түркстаным), *Kırgız Eli* (кыргыз эли), *Zannımız* (пикирибиз), *Bilemezsin* (билбейсиң), *Olamazsın* (боло албайсың), *Özlem* (сагыныч), *Kelimeler* (сөздөр) деп аталат (Төлөйкөн, 2003).

Көрүнүп тургандай көбүнчө диний, ахлак жана адеп боюнча насаат ырларды жазган. Алардын айрымдарын талдай турган болсок. Мисалы «*жараткандын сыпаттары*» жана «*пайгамбарды мактоо*» деген ырларында, Аллахтын бизди адам кылып жаратканына шүгүр айтып, анын улуу зат экенине, аны мактоо менен мактануу менин көңүлүмүн сүйүүсү дейт. *Пайгамбарды мактоо* ырында акыркы Мухаммед пайгамбар жөнүндө айтып, ага куран түшүрүлгөнүн, ага жараткан тарабынан улуу миссия жүктөлгөнүн, ал адамзатты алдыга тартып кеткенин, анын аркасынан Абу Бакир, Умар, Осмон, Али халифалар келгенин баяндайт. Жараткан жөнүндө ыры эки саптан жазылса, пайгамар тууралуу ыры төрт саптан жазылган. Автордун «*ден соолук*» деген ыры минтип башталат.

Сыххатлы олуп чалышмак не гүзел

Сабырлы олуп чалышмак не гүзел

Ден соолукта болуп иштеген кандай сонун

Сабырдуу болуп турууктулука көнүү андан сонун.

Калган ыр саптары өз колуң менен, маңдайыңдын тери менен тамак таап жегенге шүгүр айтам, эшигинден бириси кирип, дартыңды угуп кеткен кандай сонун ж.б. деп улантып кетет.

Ал эми *жүрөк* деген ырынын алгачкы куплети минтип башталат:

### **Түркчөсү:**

Калб назаргахы хактыр

Калб кырыжы олма кардешим

Калб тежеллигахи хактыр

Калб кырыжы олма кардешим.

### **Кыргызчасы:**

Жүрөк караган жер акыйкат болот

Сен жүрөк ооруткан болбо тууган

Жүрөк көргөн жер акыйкат болот

Сен жүрөк ооруткан болбо тууган.

Андан кийин жүрөк улуу журт, жүрөк күзгү аны сындырбагын. Сындырсаң мурдагыдай болбойт эч качан. Жүрөк сүйүүнүн булагы, анын сүйүүсү чексиз болот. Жүрөктү денедеги бир эт деп ойлогондор айбандан айрымасы жок дейт. Тагдыр аттуу чыгармасы кыска болгону менен абдан маанилүү сөздөр менен жеткирет. Мисалы тагдырдын колу сага сенден жакын, эгер башыңа оор күндөр түшсө ага каршылык көргөзбөгүн, эгер башыңа келген нерсе тагдырыңда болсо андан эч качан кутула албайсың дейт. Өлүм деген ыр саптары; өлүм түбөлүктүүлүктүн эшиги, сонсуздуктун өлкөсү, ал жакта жашоо жаңыдан башталат, бирок ал жакта жыргал бар, кайгы бар, муң бар. Тойбой турган жашоо уланат, ал жакта өлүм да жок, көйгөй да жок, убакыт да жок, үйүң да жок дейт.

Кабыр (мазар) аттуу ыры узун жазылган. Негизгиси жараткандан кабырда бизди кыйнай көрбө деген маани камтылган. Ихсан (жакшылык кылуу) ыр саптарында; адам деген сөз адамга жакшылык кылуу дегенди түшүндүрөт, бирок айрым адамдарда пикир, шүгүр, зикр жок болгону үчүн муну билишпейт дейт. Ырларынын арасына айрым сөздөрдү, текстерди кошо жазып кеткен. Хадистерди, аяттарды же башыфнан өткөн окуяларды да жазган ырларынын башына жазып, уйкаштырып улап турган. Мисалы чындык (туура) деген ырынын башына минтип жазган: «сүйүктүү пайгамбарыбыздын бир аты Мухаммедүл Эмин болгон. Эмин деген чындык деген сөз. Балалылыгында да аны Эмин (чындык) дешкен» деп ырын баштаган. Анда адам касиеттин алгачкы булагы экендиги чындык, адамдардын адамдардан суранычы бир гана чындык, пайгамбарлардын баардык кылганы, жашоосу чындык, чындык жараткандын алдындагы эң жогорку нерсе, туура жүргөн эч качан жыгылбайт. Бир коомдун жүрөгүндө чындык болсо, ал коомдо бакыт бар деп айтат. Суу деген ыр саптары: суунун шаркыратмадан агып жатканы, өмүрдүн добушу чыгып жаткан жер деп сүрөттөйт. Күндөн күйүп, куурап калган топурака, суу берсең ачылып, топрук жылмаят. Суунун агышы абдан сонун болуп тынчтык берет. Эгер суу болбосоң, гүл да булбул да сүйүү да болбойт. Сен болбосоң махабат да мээрим да көз жашы да болбойт деген.

“Малазгирт” (Манчикет) деген ырында: 1071-жылы Селжуктар менен Византиянын согушунда Селжук-түрктөрдүн жеңип алып, азыркы Түркиянын аймагына киргени үчүн ошол согушту жеңгендерди, Селжук султаны Алпарсланды мактап жазган. Түркия деген ырында Түркиянын дүйнө көзүндө бир бейиш экендигин, деңиздер менен куурчалган, токой менен каптаган, Анатолия топрагынын берекелүү экендигинин айткан. Андан кийин Түркстаным деген ыр жазып: Түркстан бейиш сыяктуу журтсун, байрагың да ай-жылдыз, сага убагында Кытай башчылары да келип чөгөлөшкөн, сенин желегинди желбиреткендер, Огуз хан, Манас баатыр, Амир Темир, Бабур шах болгон. Азыр бул өлкөдө жашагандар; кыргыз, казак, өзбек, тажик, лакай түркмөн, кара-калпактар мекендейт. Алар бул журттун кожоюну дейт. Эй журтум үмүтүңдү өчүрбө, бир күн сени куткарабыз, азаттыка чыгарабыз деп аяктайт. Бул жерде куткарабыз дегени Совет бийлигинен куткарып, эгемендүүлүкө жеткиребиз деген мааниде айтылган.

Рагып Төлөйкөн кыргыз болгону үчүн кыргыздыгын унутпай “Кыргыз эли” деген да ыр жазган.

### **Түркчөсү:**

Накас diye devlet kurdun,  
Alay Altay esas yurdun,  
Asırlardır devran surdun,  
Devletcisin Kırgızeli.

Tarih öncesi asırlarda,  
Hun devleti, Göktürklerde,  
İsmin geçer, yazıtlarda,  
Cengaversin Kırgızeli.

Yeniseyde anıtların,  
Seni söyler yazıtların,  
Sen kendini kanıtladın,  
Tarihmisin Kırgızeli.

Kazak kaysak kalmuklarda,  
Destan oldun oymaklarda,  
Efsanesin Türkistanda,  
Kırklar gibi Kırgızeli...

### **Кыргызчасы:**

Хакас деген өлкө курдуң  
Алай, Алтай накта журтуң  
Кылымдарга жашап келдиң  
Мамлекетчилсиң кыргыз эли

Бизге чейинки кылымдарда  
Хун өлкөсү, Көктүрктөрдө  
Ысмың аталат жазууларда  
Жоокер болдуң кыргыз эли.

Эне-Сайда эстеликте  
Сени айтат жазууларың

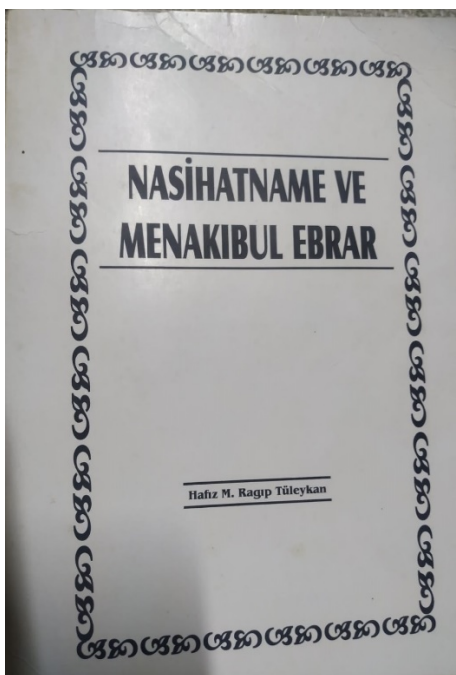
Сен өзүңдү далилдедин  
Тарых болдуң кыргы эли

Казак-кайсак, калмактарда  
Дастан болдуң талааларда  
Бир укмушсуң Түркстанда  
Кырк сыяктуу кыргыз эли (автор тарабынан которулду).

Андан кийин; пикирибиз, билбейсиң, боло албайсың, сагынуу деген насаат ырларын жазып аяктаган. Китебинин аягында ырларында колдонгон бир нече арабча, фарсча сөздөрдүн түркчө түшүндүрмөсүн жазып калтырган.

### Жыйынтык

Рагып Төлөйкөн акыл-насаат ырларын тээ 1960-70-жылдардан баштап жазып жүргөнүнө карабастан билинбей келген. 1990-жылдары ырларын бириктирип аз нускада расмий эмес басмаканадан чыгарса да эл арасында, кыргыз адабиятында билинген эмес. Болгону Түркиядагы онго жакын кыргыз тааныштарына гана таратып берген. Албетте расмий басмаканадан чыкпагандыгы үчүн да бул нерсе таасир этсе керек. Бул насаатнаме деген ыр китепти расмий басмакандан басып чыгарып, адабият, поезия сүйүүчүлөр тарабынан кргызча которулуп баштаса чет өлкөлүк кыргыздардын адабияты дагы бир жаңы казынага толукталмак. Рагып Төлөйкөн негизинен жаш чагынан динге сугарылып, дин менен чоңойгону үчүн, дин менен жашаганы үчүн ырлары дээрлик жашоону туура баалоо, жаратканды мактоо, пайгамбарды сүйүү, акыл-насаат, жамандык жасабоо, биринин акысын жебөө жана башка диний, тарбиялык өңүттө жазылган. Бул макал аркылуу аз да болсо кыргыз адабиятына, кыргыз коомуна Рагып Төлөйкөндүн чыгармаларын танытууну көздөдүк.



1-сүрөт. Рагып Төлөйкөндүн түркчө жазылган ыр китеби.

## Адабияттар

1. Kalyon, Abuzer, (1992), , “Konya’da Kırgızlar”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası Dergisi*. Cilt: 2, Sayı: 5, 1994, ss. 62-64.
2. Razak uulu, Dastanbek. (2023). *XX. Yüzyılda Türkiye-Kırgızistan İlişkileri*. (PhD) Doktora tezi, дисс. İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi.
3. Tüleykan, Ragıp. (2003). *Matas karı hatıraları*. Konya.
4. Tüleykan, Ragıp. (2003). *Nasihatname ve Menakbıl Ebrar*. Konya.
5. Кайыпов, Сулайман. (2011). *Памир кыргыздарынын тамактануу системасы*. Бишкек: Бийиктик.
6. Кубатова. А. (2012). *Кыргызстандагы жадидчилик кыймылы (1990-1916)*. Бишкек: Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясы
7. Өзгөн, Тайыр. (2021). *Түркстандан Түркияга: Ажы Парпи Өзгөндүн эскерүүлөрү. Которгон Разак уулу Дастанбек*. Стамбул: Эргуван.
8. Разак уулу, Д. (2024). 1933-жылдагы Чыгыш Түркстандагы азаттык согушта кыргыздардын ролу. *Вестник Ошского государственного университета*, №1, бб. 76-95. DOI: 10.52754/16948610\_2024\_1\_8. EDN: CENDVI.



ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(4)/2024, 41-50

УДК: 821.411.21+398.21

DOI: [10.52754/16948874\\_2024\\_2\(4\)\\_5](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_5)

АРАБ АДАБИЯТЫНЫН КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ ЭЛЕМЕНТТЕРИ

ЭЛЕМЕНТЫ АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КЫРГЫЗСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

ELEMENTS OF ARABIC LITERATURE IN KYRGYZ FOLKLORE

**Мурзакметов Абдымиталип Камытович**

*Мурзакметов Абдымиталип Камытович*

*Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich*

**т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети**

*к.и.н., доцент, Ошский государственный университет*

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University*

[suzak65@mail.ru](mailto:suzak65@mail.ru)

## АРАБ АДАБИЯТЫНЫН КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ ЭЛЕМЕНТТЕРИ

### Аннотация

Араб адабияты - Чыгыш адабиятында өзүнүн татыктуу орду бар адабияттардын бири. Айрыкча араб сүйүү лирикасы дүйнөлүк адабияттын казынасынан эчак эле орун алган. Макалада араб адабиятынын кыргыз фольклоруна тийгизген таасири, андагы авторлордун чыгармаларынын, араб маданиятынын ислам дининин таасири аркылуу кыргыздарга жетип, эл тарабынан трансформацияланып, жомокторго, элдик ырларга, макалдарга айланып, мезгилдин өтүшү менен төл чыгарма катары кабылданып калгандыгы тууралуу сөз болот.

**Ачкыч сөздөр:** араб адабияты, ислам, сүйүү лирикасы, Мажнун, Хатим ат-Тай, кыргыз фольклору.

### ЭЛЕМЕНТЫ АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КЫРГЫЗСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

### ELEMENTS OF ARABIC LITERATURE IN KYRGYZ FOLKLORE

#### Аннотация

Арабская литература – одна из литератур, занимающая достойное место в восточной литературе. Арабская любовная лирика, в частности, уже давно вошла в сокровищницу мировой литературы. В статье говорится о влиянии арабской литературы на кыргызский фольклор. Арабская культура дошла до кыргызов через влияние ислама, трансформировалась народом, превращалась в сказки, народные песни, пословицы и воспринималась как оригинальные работы с течением времени.

#### Abstract

Arabic literature is one of the literatures that occupies a worthy place in Eastern literature. Arabic love lyrics, in particular, have long been included in the treasury of world literature. The article talks about the influence of Arabic literature on Kyrgyz folklore. Arabic culture reached the Kyrgyz through the influence of Islam, was transformed by the people, turned into fairy tales, folk songs, proverbs and was perceived as original works over time.

**Ключевые слова:** арабская литература, ислам, любовная лирика, Меджнун, Хатим ат-Тай, кыргызский фольклор.

**Keywords:** Arabic literature, Islam, love lyrics, Majnun, Hatim al-Tai, Kyrgyz folklore.

## Киришүү

Дүйнөдө жашап жаткан түрдүү элдердин адабиятынын өнүгүү деңгээли да ар түрдүүчө, бул ошол элдердин тарыхый-коомдук өзгөчөлүгүнө байланыштуу. Адабият дегенде биринчи кезекте жазма адабият эске алынса да, анын тамыры элдик оозеки чыгармачылыкта экендигин танууга мүмкүн эмес. Өз жазуусуну ээ болбой, артта калган деп эсептелген элдердин көркөм ой жүгүртүүсү өнүккөн болуп, ал фольклордо камтылганын окумуштуулар эчак эле далилдешкен. Ошентип дүйнөдөгү элдер жараткан улуттук адабияттардан дүйнөлүк адабият түзүлөт. Дүйнөлүк адабияттын жалпы өнүгүш тарыхы Батыш жана Чыгыш деген эки нукта өсүп-өнүктү. Чыгыш адабиятына Азия, Африка материгиндеги элдердин адабияты кирип, алардын өнүгүш тарыхы өтө узак мезгилди камтыйт. Классикалык Чыгыш адабиятынын прогрессчил салттары азыркы учурга чейин дүйнөлүк маданий өнүгүшкө зор таасирин тийгизип келе жатат. Тилекке каршы, совет мезгилинде узак жылдар бою биздин адабиятыз идеологиянын терс таасири менен узак жылдар бою биз өзүбүзгө тили, дили, маданияты, дүйнө таануусу жакын болгон Чыгыш дүйнөсүнүн баалуулуктарынан алыстап, империяны түзгөн элдин табитине ылайыкташып, Батыштын адабияты менен маданиятын көбүрөөк үйрөнүп, ага таасирленип келди. Мүмкүн, бүгүнкү күнү коомубузда болуп жаткан терс көрүнүштөрдү ошол өз тамырыбыздан ажырап калгандыгыбыз менен түшүндүрүүгө болуп жүрбөсүн деген да ой кетет. Кыргызстан көз каранды эмес мамлекет болгондон соң гана узак убакка созулган тушалуудан кийин тектеш, чектеш мамлекеттер менен саясий, экономикалык, маданий алакалар түзүлүп, дини, тили, дили, руху жакын болгон карт Чыгышка жүзүбүздү бура баштадык. Демек, Чыгышты таанууну колго алуу мезгилдин талабы десек болот.

Чыгыш адабиятындагы өнүккөн адабияттардын бири катары араб адабиятын атоого болот. Араб адабияты Аравия жарым аралында жашаган алгачкы уруулардын оозеки көркөм чыгармаларынан келип чыккан. Байыркы арабдардын оозеки көркөм чыгармачылыгында башка элдердин таасири жокко эсе. Ал көбүнчө көчмөн жана жарым көчмөн малчылар менен оазистик дыйкандардын турмушун чагылдырган эмгек, бешик, көч ж.б. мазмундагы элдик поэзия болгон. Чечендик, уруулардын согушу жана башка белгилүү окуялар жөнүндө аңгемелер сыяктуу көркөм проза да байыртадан башталган. Арабдардын 5-7-кылымдардагы поэзиясы көпкө дейре өкүм сүргөн белгилүү бир туруктуу тематиканы жана көркөм ыкманы иштеп чыгып, поэтикалык тилдин, метриканын жана эстетикалык идеалдардын өзүнчө үлгүсүнө айланган. Байыркы арабдардын поэзиясы тилинин байлыгы, синтаксистик конструкцияларынын ийкемдүүлүгү, көркөм каражаттарынын көп түрдүүлүгү менен айырмаланчу (КСЭ, 1-т. 1976, 260-б.). Араб поэзиясынын идеялык мазмуну жаңы ишеним – ислам дининин таасири менен өзгөрүүгө дуушар болгон.

Араб эли ислам динин жараткан эл. Динди таратуу үчүн алар батышы Испания, Италия, Франция, чыгышы Афганистан, Пакистан, Индустан, Кытай, Филиппинге чейин жетип, жеңиштерге ээ болушат. Деңиздер менен океандар курчаган жарым аралда жашагандыктан, исламга чейин эле алар өздөрү курган кемелерге түшүшүп, алыскы өлкөлөргө сүзүп, Кызыл деңизде, Кара деңизде, Перс булуңунда, Африка жээктеринде соодасатык кылышкан. Кийин алар Кантон, Тайвань, Суматра, Шри-Ланка, Индонезия, Малайзия аралдарына чейин жетип, ислам динин таркатышкан. Демек, муну биз сөз кылган аймактарга чейин араб маданияты, араб адабияты жеткен деп түшүнсө болот.

Ислам динин кабыл алган элдердин ичинде кыргыз эли да бар. Ошондуктан араб адабияты тике эмес, кыйыр түрдө болсо да кыргыз адабиятына таасир этпей койгон эмес. Бул процессте казак, өзбек, тажик, татар элдеринин да тиешеси бар экенин, ислам дини, маданияты, адабияты кыргыздарга ошолор аркылуу келип жеткенин белгилей кетүү керек.

Окурман журтуна көп деле таанымал болбогон, өмүр баяны да так эмес, болжол менен 1862-жылы туулуп, жыйырманчы кылымдын башында дүйнөдөн өткөн Жумамүдүн Молдонун «Казалында»:

Зынданга салып таш кылып,  
Өз агасы кас кылып,  
Байгамбар кылып кудайым,  
Мисир шаарга баш кылып,  
Кул деп сатып агасын,  
Атасына дарт кылып.  
Жок кылып Жусуп набини  
Атасынан жат кылып.  
Акыры болгон бадыша,  
Жусуп да өткөн дүйнөдөн - (Мурас, 1990, 282-б.)

деген маалыматтардын берилиши кыргыз эл ырчыларынын мурунтан эле араб поэзиясы менен тааныш болгондугун тастыктайт. Мусулмандар үчүн ыйык китеп болгон «Курандагы» персонаждар Жусуп менен Зулайканын кыргыз аңызында пир катары, Зулайка-Жусуп – сүйүүнүн пири деп кабылданышы да белгилүү (Жусупов, 2001, 87-б.).

Латын алфавитине өткөнгө чейин СССРдеги түркий тилдүү элдер араб жазуусун колдонуп келишкен, бул алардын тилинин, маданиятынын жакындыгын шарттаган. Панисламизм, пантюркизм идеясынан чочулаган совет бийлиги түрк элдеринин чек арасын бөлүштүрүп, ар бирин өзүнчө жазууга ээ кылып, арасын тымызын алыстаткан. Чыгыш адабияты, анын ичинде араб адабияты да окутулбай, Батыштын баалуулуктарына басым жасалган. Натыйжада, Пушкиндин, Шекспирдин, Гетенин, Бальзактын, Диккенстин өмүр баянын, чыгармачылыгын жат билген кыргыз окурманы араб адабиятынын бир да өкүлүнүн чыгармасы түгүл атын атай албайт.

Араб поэзиясы дүйнөлүк адабиятка көптөгөн ысымдарды тартууласа да, биз төмөндө аты кыргыздарга чейин келип жеткен эки инсандын өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу баяндамакчыбыз.

Орто кылымдардагы арабдардын искусствосу бай болгон көптөгөн романтикалуу уламыштардын ичинде бедуйн Мажнундун Лайлиге карата болгон сүйүүсүнүн тарыхы өзгөчө популярдуу. Легенда бедуйндердин амир уруусунан чыккан жаш койчу ошол эле уруудан чыгып, өзү менен кошо кой кайтарган кызды сүйүп калганын баяндайт. Жылдар өтүп, Мажнундун Лайлиге карата сүйүүсү унутулбай, кайра күчөп өнүгөт. Мажнун көптөгөн түндөрдү сүйгөнү менен сырдашып жүрүп өткөрөт, эки жаштын бири-бирин жакшы көрүүсүн уруулаштары түшүнүү менен кабыл алышат. Бирок Мажнундун ата-энеси Лайлиге куда түшүп барышканда анын атасы «уулуңар өзүнүн сүйүү ырлары менен кызымды уятка

калтырды» деген шылтоо менен башка уруудан чыккан тектүү жигитке күйөөгө берип жиберет. Лайлинин күйөөгө кетиши Мажнундун сүйүүсүн ого бетер күчөтөт. Ал сүйгөнүнө жашыруун бара берет, Лайлинин күйөөсүнүн туугандары намыстанышып, Мединанын башчысына арыз менен кайрылышат. Натыйжада ашык байкушка Лайли менен жолугушуудан такыр баш тартышка туура келет. Аргасы куруган Мажнун акылдан ажырашка аз эле калат, атасы уулун Лайли жөнүндөгү ойлордон алаксытуу үчүн анны Меккеге алып барат. Бирок, зыярат учурунда да Мажнунга Лайлинин гана аты угулуп, ал жөнүндө гана ойлоно берет.

Мажнундун азап тартуусу көп жылдарга созулат. Лайли балдарды төрөп, анан неберелүү да болот. Легенданын бир версиясы боюнча Мажнун да ата-энесинин айтканына көнүп үйлөнүп, бала-чакалуу болот. Бирок ал тун сүйүүсүн унута албай, Лайлини гана ойлой берет. Акырында Мажнун сүйүүнүн айынан акылынан ажырап, чөлдө жашай баштайт. Бир жолу түн ичинде Мажнундун апасынын өтүнүчү боюнча Лайли ага барып жолугат, бирок ал айыккыс оору болуп калган экен. Керээлден-кечке чөлдү жалгыз кезип, же болбосо отуруп таш тере берчү болот. Анан дагы жаныбарларга, көбүнчө жейрендерге кайрылып сүйлөп, кокус бирөө тузакка түшүп калса мергенчилерден сатып алып, эркиндикке кое берчү адатка ээ болот. Адамдарга жолобой качып тургандыктан, достору алып келген тамак-ашын жакын жерге коюп коюшат. Акырында Мажнун чөлдө дүйнөдөн өтүп, уруулаштары жерге жашырышат (Мажнун, 1984, 5-6-б.).

Жогорудагы легенда кыргыздарга да тааныш болгон. Бул жөнүндө тилчи-окумуштуу Х. Карасаев: «Лайли менен Мажнун» - бирин бири сүйүп калган эки жаш жөнүндөгү жомок. Бул жомок Арабстанда 7-кылымда пайда болгон. Лайли кызды сүйбөгөн адамга берет. Мажнун талаага тентип кетет, жапайы жаныбарлардын арасында жашайт. Өз аты Каис. Сүйүү отуна чыдабай жинди чалыш болуп калгандыктан, Мажнун (жинди) деген атка конгон. Эки ашык кайгы оорусуна чыдабай, бири-бирин сагынып жүрүп өлүшөт. 12-кылымдагы азербайжан акыны Низами муну поэма кылып таратат. 15-кылымда өзбектин улуу акыны Алишер Навои да поэма кылып кайра жазат. Ошентип, мусулман өлкөсүнө кеңири тараган. 1922-жылы казактын атактуу акыны Шаакерим араб тилинен казак тилине көркөм поэма кылып, «Шолпан» журналына жарыялаган. Лайли, Мажнун кыргыз элине да белгилүү болгон» - деп жазат (Карасаев, 1982, 233-б.). Биздин божомолубузча, бул сюжет кыргыз адабиятына өзбек же казак адабияты аркылуу кирген.

10-кылымдагы филолог Абу-ль-Фарадж аль-Исфахани түзгөн араб поэзиясынын «Ыр китеп» антологиясында акындын өзү тарабынан айтылган деп, анын өмүрүнө байланышкан бир нече кошумча эпизоддор баяндалат. Эгерде антологиянын авторуна ишене турган болсок, бир жолу Мажнундан кайсы окуя эсинде көбүрөөк калганын сурашат. Акын бир ирет кечинде үйгө коноктор келишип, май алып келүү үчүн аны коңшулардыкына, Лайлилердикине жөнөтүшкөнүн айтат. Лайли Мажнундун кумурасына май куюп жатканда экөө сүйлөшө кетип, сөзгө аябай берилип алгандыктан кумурадан ашкан май төгүлүп, көлчүк болуп кеткендигин да байкашпайт. Дагы бир жолу Мажнун от сурап келип калып, Лайли чүпүрөккө оролгон чокту алып чыгат. Булар сүйлөшүп жатканда чүпүрөк күйүп кетип, Мажнун сөз бузулбасын үчүн өзүнүн чапанынан бир үзүм жулуп алып чок ороп, акыры сөзгө кызыгып кетип бүт чапанын күйгүзүп алат (Мажнун, 1984, 6-б.). Мына ушул айтылгандардын баары тең кокусунан эле чыгып калган эмес. 7-кылымдын экинчи жарымында – 8-кылымдын башталышында араб поэзиясында сүйүү лирикасы басымдуулук

кылуучу жанрга айланган. Бул мезгилдеги сүйүү лирикасынан эки багытты – шаардык жана бедуиндик багыттарды байкоого болот. Бедуиндик лирика көчмөн урууларда түзүлгөн, анын үстүнө уламыш боюнча ыр жарата билүү жагынан айрыкча узра уруусу даңазаланып, андан акындардын жоон тобу чыккан. «Узриттик» багыттын акындары катаал уруулук закондордон улам бири биринен ажырап калган бактысыз ашыктардын таза сүйүүсүн мактап ырдашкан. Узриттик багыттын эң таанымал, популярдуу акыны Мажнун деген ат менен белгилүү болгон Кайс ибн аль-Мулаввах болгон, анын өмүрү тууралуу көптөгөн уламыштар айтылат. Кайс болжолдуу айтканда 700-жылдары дүйнөдөн кайткан (Из классической арабской поэзии, 1983, 105-б.). Дагы бир маалыматта Мажнундун Бену Амир уруусунан болгону айтылат (Арабская любовная лирика, 1974, 27-б.). Көрүнүп тургандай, кыргыз фольклорунда жомок катары айтылган Мажнун ырасында тарыхый инсан болгон экен.

Мажнун менен Лайлинин бактысыз сүйүүсү бир гана араб эмес, Чыгыштын башка адабияттары үчүн да бир нече жолу сюжет болуп берген. Орто кылымдык салт Лайлинин аты аталган бардык ырларды Мажнунга таандык кыла бергендиктен, Мажнундун чыныгы өмүр баянын жана ал чыгармалардын чынында эле ага таандык экенин аныктоого мүмкүн болбой калган. Андайбы же мындай эмеспи, бирок Мажнунга тиешелүү деп эсептелген ырлардын бүт цикли узриттик багыттын нугунда жаткан жана 5-8-кылымдардагы бедуин лирикасынын бардык негизги белгилерин камтыган (Литература Востока, 1970, 247-б.). Орто кылымдардагы антологияларда камтылган Мажнундун өмүрү жөнүндөгү эл оозунан алынган маалыматтар ошол мезгилдердеги башка бедуин акындарыныкындай эле легендардуу мүнөзгө ээ. XI кылымдын ортосунда персиялык саякатчы Насир-и-Хисроу: «Биз Тайфадан чыкканда бизге тоолор жана капчыгайлар аркылуу жүрүүгө туура келди, бардык жерде кичинекей чакан сепилдер менен айылдар бар экен. Аскалардын арасынан мага талкаланган чакан сепилди көргөзүштү: бедуиндер анда Лайли жашаганын айтышты. Лайли менен Мажнун жөнүндөгү баян өтө таң калыштуу» деп жазган (Мажнун, 1984, 7-б.).

Арабдарга коңшулаш ирандыктарга бул баян илгертен эле тааныш болгон түрү бар. Уламыш боюнча көп сандаган ырчылардан Лайлинин сулуулугу, акылы, мамилеси жөнүндө уга берип, ага сыртынан ашык болгон Ирандын шахы жоон топ жигиттеринин коштоосунда жол басып, кызды көргөнү барат. Алыстан келген сыйлуу мейманга арык чырай, кара тору кызды көрсөтүшөт. «Менин аялдарымдын кимиси гана болбосун, мындан көп эсе сулуу да, анан эмнеликтен бул кызды ушунчалык мактап ырдашат?», - деген шахтын суроосуна элдин ичинен бирөө: «Лайли кыздын сулуулугун көрүш үчүн Мажнундун көзү керек» деп жооп берет. Бул сөз эл арасына тарап, лакапка айланып кеткен. Анын кыргыздарга да жеткенин, анын негизинде жергиликтүү варианты пайда болгонун Шаршеке Усупбеков түзгөн «Кыргыз макал-лакаптары» жыйнагындагы «Айчүрөктү көрүш үчүн, Семетейдин көзү керек» деген лакап көрсөтүп турат (Кыргыз макал-лакаптары, 1982, 179-б.).

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында сүйүү лирикасынын өзгөчө орду бар экендиги талашсыз. Алардын ичинде түштүктө «ашыглык» деп аталган түрүнүн тилдик да, поэтикалык да өзгөчөлүктөрү бар. Буга коңшулаш жашаган тажик, өзбек элдеринин оозеки чыгармачылыгынын таасири тийгендигин айта кетсек болот. Аталган элдердин араб поэзиясы менен эртерээк таанышып, анан алардан кыргыздарга Лайли менен Мажнун тууралуу окуя да белгилүү болуп калса керек. Ошондон улам кыздарга Лайли деген аттын коюлганы бекеринен эмес. Ашыктык ырларынын ичинен «Лайликан» деген ыр да жолугат:

Лайликан оо, Лайликан,  
Өтпөсө оокат майли кан.  
Калам десе зыядай оо,  
Каштуудан сиздей көрбөдүм.  
Мектепке берген балдардай,  
Баштуудан сиздей көрбөдүм.  
Лайликан оо, Лайликан,  
Өтпөсө оокат майли кан.  
Лайликан болбой өлсөңчү,  
Бир карааның көрсөмчү (Ашыктык ырлары, 1988, 118-б.).

Ырасында, жогорудагы ырдын башка, ашыктык ырын ырдаган адамдын өзүнө тааныш кызга арналып жаткандыгына карабай, ошол кыздын ысымы араб поэзиясындагы Лайлинин атынан улам коюлган деп айта алабыз.

Мындан улам көп жылдардан бери Чыгыш адабиятын, тагыраак айтсак фарс тилдүү акындардын чыгармачылыгын кыргыз окурмандарына өз эне тилинде окуганга мүмкүнчүлүк түзүп, котормочулук менен жашап келе жаткан адам, акын Кубанычбек Басылбековдун «Ак эмгегим – менин Лайлим, ыйыгым» деп аталган ырында:

Сүйүү ыйык, мен ошого багынам,  
Эмгек Лайлим. Жазбай калсам сагынам.  
Кордук көрүп, чалдыксам да азапка  
Андан танбайм, танар болсом жаңылам -

деп жазганы кокусунан эмес (Акыл кенчи, 2010, 17-б.). Биз мындан Лайлинин аты дегеле ашык болгон кызды эле эмес, ашык болгон ишти да билдирип калганын байкайбыз.

Орто кылымдардагы араб поэзиясынын дагы бир өкүлү кыргыз фольклоруна түздөн болбосо да кыйыр түрдө таасир эткен деп белгилөөгө болот. Сөз байыркы араб адабиятынын өкүлү, акын Хатим ат-Таи жөнүндө болуп жатат. Кыргыздарга ал «Атантай» же «Атантай жоомарт» деген ат менен белгилүү. Кыргыз эл жомокторунда бир падышанын ар күн сайын кайыр сурап келгендерге ат-тон бергени, өзүнүн берешендигине манчыркап кетип: «Мендей март адам бул дүйнөдө бар бекен» деген суроо салып, өзүнөн да март Атантай жоомарт бар экендигин угуп, аны издеп таап, анан анын берешендигин көрүп мойнуна алгандыгы тууралуу айтылат. Көрүнүп тургандай, араб акыны тууралуу сюжет кыргыз фольклоруна кирип, түз таасир эткен.

Окумуштуу-тилчи Х. Карасаев бул жөнүндө: «Атантай жоомарт» - барып турган берешен, колу ачык, март. Бул накыл кептин төркүнү араб-фарсылардын жомогундагы «Хатымтай» аттуу адамга барып такалат. Атантай эки сөздөн түзүлгөн: арабча хатим – көчмөн бедөөнүн энчилүү аты; «тай-хатим» - чакан уруунун аты. Ошентип, Хатимтай – кыргыздарда Атантай болуп калган. Казактар дагы башкачараак атайт. Бул жомок ислам тараган Орто Азия элдеринин чыгарган хикаяларына (аңгемелерине) байланыштуу кыргыз элине тараган. Атантай жоомартты казак акындары илгерки убакта өлөң китеп кылып чыгарышкан. Ал өлөң китептерди Казанда жана башка шаарларда бастырып чыгарган, элге

тараткан. Кыргыздын сабаттуу адамдары аны көп окуган, элге окуп да беришкен. Ошондуктан берешен, март адамдардын бардыгын Атантайга теңеген. Кыргыз элинин салтында да колу ачыктыкты, марттыкты адамгерчиликтин жогорку баскычы катары көргөн»,- деп түшүндүрмө берген (Карасаев, 1982, 72-б.).

Жогорудагы ойлорду Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романынан алынган мисалыбыз да бекемдемекчи. Жаманкулдун ашында кулан чаар аргымакты мактап ырдаган ырчыга Домбу минген атын бергенде ал:

Баатыр заада Домбу бий,  
башка бийден жолдуу бий!

Төгөрөктү төп чапкан,  
түк ойлонбой көп чапкан.

Түпкү атасы кыпчактан  
Жаңгер Каңлы баласы.

Санжырасын сан кылган  
Сандаган журтту таң кылган

**Бир теңелсе Атантай,**  
Теңелбесе жок мындай,

Жоомарттыгын карачы... деп ырдайт (Касымбеков, 1990, 383-б.).

Эми ошол Атантайдын прототиби болгон орто кылымдардагы араб акыны Хатим ат-Таиге токтолмокчубуз. Акын жөнүндөгү маалыматтар, жогоруда өзүбүз сөз кылгандай, орто кылымдардагы көпчүлүк бедуйн акындарыныкындай легендардуу мүнөзгө ээ. Анын кайсы кылымда жашагандыгы да белгисиз. Андыктан биз 10-кылымда жашаган автор Абу-ль-Фарадждын «Бир китебине» гана таянмакчыбыз, анда 5-6-кылымдардан тартып 10-кылымга чейинки араб акындарынын өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө маалыматтар жыйналган. Орто кылымдардын ары кызыктуу, ары маанилүү бул антологиясында Хатим ат-Таинин так туулган же өлгөн жылдары жөнүндө берилбесе да, анын ислам динин кабыл алган мезгилге чейин жашап өткөндүгү айтылган. Демек, акын болжол менен 5-кылымдан 7-кылымга чейинки мезгилде жашаган деп жыйынтык чыгарсак болот.

Антологияда акындын өзү жөнүндө гана эмес, анын үй-бүлөсү, ата-теги жөнүндө да маалыматтар берилген. Ибн аль-Араби: «Хатим арабдардын арасындагы белгилүү акын жана март адам болгон. Анын ырлары анын берешендигине барабар болгон, сөздөрү болсо ишине ылайык келген. Ал кайда гана болбосун, адамдар аны таанып-билишкен. Аны бардык иште ийгилик коштоп жүргөн: ал эгер согушса, анда жеңген, мал тие качкан болсо – байыган, эгерде андан сурашса – берген, ашык атчу болсо – уткан, мелдеше кетсе – озгон, туткунга алчу болсо - бошоткон», - деп айткан (Абу-ль-Фарадж, 1980, 138-б.).

Акын өмүрүнүн аягына чейин байлыкка болгон мындай көз карашынан кайткан эмес. Арабдар отурукташып, шаар калкы көбөйүп, соода өнүккөндөн кийин адамдардын аң-сезими да өзгөрүлүп, халифаттын аймагында динден кийинки эле маанилүү нерсе акча болуп калган. Өз замандаштарынын пейили кандай өзгөрө баштаганын баамдаган акындар коом үчүн идеалды өздөрүнүн өткөн турмушунан издешкен. Акын жана берешен адам Хатим ат-Таи



тууралуу уламыштардын эл арасына өтө кеңири тарагандыгынын негизги себеби мына ушунда. Биздин оюбузча, илгертен отурукташкан коңшу элдер менен соода алакаларын жүргүзүп, байланыш кылып келгендиктен, алардын акчага, байлыкка карата мамилесин баамдагандан, кийинчерээк өздөрү да отурукташууну башынан өткөргөн себептүү, байлыкты колдун кири санаган кыргыздар дагы элдин аң-сезиминдеги улутка жат өзгөрүүлөрдү сезгенден улам Хатим ат-Таинин өрнөгүн жүрөккө жакын кабыл алып, акырындык менен төл чыгармасы катары жомокко айландырып алышкан.

Жыйынтыктай келсек, ар бир элдин тарыхы, акыл-эси, турмушу, маданияты, күрөшү башкаларга кызык. Ар бир элдин сабак болоор, сабак алаар татыктуу көп кызыктары, жакшы-жаманы бар. Элдер бири-бирин таанып, билиши керек. Азыркы кезде эч нерсесин сыртка чыгарбай кымырынган, биротоло жолу, дайыны жабылып калган өлкө же эл жокко эсе. Мындайча айтканда, тарыхтын тээ түпкүрүнөн эле адамдар менен адамдар, элдер менен элдер байланышып, катышып келишкен. Демек, түркүн маданияттардын аралашуусу да такай жүрүп келген. Өзүбүздүн макалабызда биз араб адабиятындагы жеке авторлордун же айрым чыгармалардын негизинде алардын кыргыз фольклоруна тийгизген таасирин иликтегенге аракет жасадык. Мындай таасирлердин болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш, анткени кыргыз адабияты да Чыгыш адабиятынын бир бутагы, бир тарамы болуп саналат жана саналып өткөн элдер менен тарыхый, маданий, саясий, экономикалык байланыштар илгертен жашап келген. Өз учурунда кыргыз адабияты да башка элдердин адабиятына өз таасирин тийгизүүсү толук мүмкүн, аны изилдөө келечектин иши болмокчу. Мындай байланыштарды, жалпылыктарды таанып-билүү, окуп үйрөнүү келечек муундар үчүн өтө зарыл деген ойдобуз. Бул аркылуу алар биринчиден, өз элинин адабиятын тереңдетип окуп билмекчи, экинчиден, башка элдердин адабияты менен да таанышып, натыйжада дүйнөлүк адабият менен, жалпы адамзаттык баалуулуктар менен кабардар болмокчу. Мунун элдердин ортосундагы достукту, ынтымакты бекемдөөгө да тиешеси бар экендигин кошумчалай кетсек болот.

### Пайдаланылган адабияттар

1. Абу-ль-Фарадж аль-Исфахани. (1980). *Книга песен*. Москва: Наука.
2. *Акыл кенчи*. (2010). Ирандын даанышман акындарынын тандалган чыгармалары. Кыргыз тилине которгон: Кубанычбек Басылбеков. Бишкек: Эркин-Тоо.
3. *Арабская любовная лирика. Стихи*. (1974). Пер. с арабского. Вст. статья, подстрочный пер., справки об авторах, примеч. Б. Шидфар. Москва: Худож. лит.
4. *Ашыктык ырлары*. (1988). Түзг.: А. Токомбаева, Ж. Мукамбаев. Фрунзе: Кыргызстан.
5. Жусупов, К. (2001). *Байыркынын издери*. Бишкек: «Кыргызстан - Сорос» фонду.
6. *Из классической арабской поэзии: сборник: пер. с араб.* (1983). Сост. и примеч. Б. Шидфар; вступ. ст. К. Яшена. Москва: Художественная литература.
7. Карасаев, Х. (1982). *Накыл сөздөр*. Фрунзе: Кыргызстан.
8. Касымбеков, Т. (1990). *Тандалган чыгармалар*. Фрунзе: Адабият.
9. *Кыргыз макал-лакаптары*. (1982). Түзг. Ш. Усупбеков. Фрунзе: Кыргызстан.
10. *Кыргыз совет энциклопедиясы*. (1976). 1-т. Башкы ред. Асанбек Табалдиев, Б. Орузбаева. Фрунзе: Кыргыз совет академиясынын башкы редакциясы.

11. *Литература Востока в средние века: учебник для студентов университетов.* (1970). Под ред. акад. Н. И. Конрада [и др.]. Москва: Изд. МУ.
12. *Маджнун. Стихи о Лейле. Кайс ибн аль-Мулаввах.* (1984). Перевод Е. Елисеева. Москва: Худлитиздат.
13. *Мурас.* (1990). Түзг. М. К. Абдылдаев. Фрунзе: Кыргызстан.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(4)/2024, 51-62

УДК:81.581.11

DOI: [10.52754/16948874\\_2024\\_2\(4\)\\_6](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_6)

**КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ ЖАПАЙЫ ЖАНЫБАРЛАРДЫ БИЛДИРГЕН  
ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕР**

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С КОМПОНЕНТОМ “ДИКИЕ ЖИВОТНЫЕ” В  
КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT “WILD ANIMALS” IN CHINESE

**Аманбек кызы Нурпейил**

*Аманбек кызы Нурпейил*

*Atanbek kyzy Nurpeyil*

окутуучу, Жусуп Баласагын атындагы КМУдагы Конфуций институту

*преподаватель, Институт Конфуция при КНУ им.Баласагына*

*Lecturer, Confucius Institute at KNU named after Balasagyn*

[nura7865696@gmail.com](mailto:nura7865696@gmail.com)

---

**Бекмурзаева Асел**

*Бекмурзаева Асел*

*Bekmurzaeva Asel*

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

*преподаватель, Ошский государственный университет*

*Lecturer, Osh State University*

[asbekmurzaeva@oshsu.kg](mailto:asbekmurzaeva@oshsu.kg)

## КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ ЖАПАЙЫ ЖАНЫБАРЛАРДЫ БИЛДИРГЕН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕР

### Аннотация

Бул макалада фразеологизмдерди кытай тилиндеги жапайы жаныбарларга тиешелүү фразеологиялык бирдиктер жана алардын маанилерин чечмелөө аракеттери жүргүзүлөт. Андан сырткары кытай тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин образдуу ички формалары каралат. Ошону менен бирге кытай жана кыргыздардын тил казынасындагы жапайы жаныбарларга байланышкан фразеологиялык бирдиктердин окшоштугу жана алардын улуттук өзгөчөлүктөрүнө басым жасалды. Фразеологиялык мисалдардын негизинде кыргыз жана кытай тилдеринин фразеологиялык бирдиктеринин жалпы белгилерин жана айырмачылыктарын аныктоо маселелерине токтолуп, кытай тилиндеги фразеологизмдеринин кыргыз тилиндеги эквиваленттерин көрсөтүү жана аларды кыргыз тилине которуу маселелери көтөрүлдү.

**Ачкыч сөздөр:** фразеологиялык бирдик, ченью, кыргыз тилиндеги макал-лакаптар, кытай тили, котормо таануу.

### ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С КОМПОНЕНТОМ “ДИКИЕ ЖИВОТНЫЕ” В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

#### Аннотация

В данной статье сделаны фразеологизмы, связанные с дикими животными, в китайском языке и сделаны попытки интерпретации их значений. Кроме того, рассматриваются образные внутренние формы фразеологизмов в китайском языке. При этом акцент был сделан на сходстве фразеологизмов, связанных с дикими животными, в китайском и кыргызском языках и их национальных особенностях. На основе фразеологических примеров обсуждались вопросы выявления общих черт и различий фразеологизмов кыргызского и китайского языков, а также вопросы показа эквивалентов китайских фразеологизмов в кыргызском языке и перевода их на кыргызский язык.

**Ключевые слова:** фразеологическая единица, ченью, кыргызские пословицы и поговорки, китайский язык, переводоведение.

### PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT “WILD ANIMALS” IN CHINESE

#### Abstract

This article presents phraseological units related to wild animals in Chinese and attempts to interpret their meanings. In addition, figurative internal forms of phraseological units in Chinese are considered. The emphasis was placed on the similarity of phraseological units related to wild animals in Chinese and Kyrgyz languages and their national characteristics. Based on phraseological examples, issues of identifying common features and differences in phraseological units of the Kyrgyz and Chinese languages were discussed, as well as issues of showing equivalents of Chinese phraseological units in the Kyrgyz language and translating them into the Kyrgyz language.

**Keywords:** phraseological units, chenyu, Kyrgyz proverbs, Chinese language, translation studies.

## Киришүү

Дүйнө элдеринин тилдеринин баарында эле жапайы жаныбарлар катышкан макал-лакаптар, учкул сөздөр, фразеологизмдер, идиомалар, жомоктор, уламыш-тамсилдер, ырым-жырымдар, ишенимдер кездешет. Тилдеги фразеологиялык фондду жана тилдин улуттук-маданий өзгөчөлүгүн калыптандырууда жапайы жаныбарлар катышкан фразеологиялык бирдиктердин ролу чоң болуп саналат. Бул макалада кытай тилиндеги жапайы жаныбарларга байланышкан фразеологизмдерди белгилеп, анын кыргыз тилиндеги эквиваленттерин табууга басым жасалды. Төмөндө кытай жана кыргыз тилинде кездешкен жапайы жаныбарларга байланышкан фразеологизмдерди салыштырып карап, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук.

Мындан мурунку макалаларыбызда кытай тилиндеги үй жана жапайы канаттууларга байланышкан фразеологиялык бирдиктерди (Аманбек кызы жана Бекмурзаева, 2023; Аманбек кызы ж.б., 2023), үй жаныбарларына байланышкан фразеологиялык бирдиктерди (Аманбек кызы жана Бекмурзаева, 2024) изилдеп, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолгонбуз.

## Кытай тилиндеги жапайы жырткыч жаныбарларды билдирген фразеологиялык бирдиктер

### 虎 (hǔ) жолборско байланышкан фразеологизмдер

Жолборс жер жүзүндөгү эң ири жырткыч жаныбар болуп эсептелет. Анын өзгөчө келбети, кооз териси, түнт токойдо жана саздак жерде жалгыз жашоосу анын сырдуулугун арттырып, адамдардын кызыгуусун жаратса, ыкчам кыймылы менен олжону кармап алганы адамдардын коркуусу менен кошо ага болгон урмат-сыйдын жаралышына алып келген. Натыйжада, жолборс байыркы доорлордон тартып эле дүйнөдөгү элдердин уламыш, жомокторунда, диний ишенимдеринде татыктуу орун ээлеген.

Кытай мифологиясында жолборс эр жүрөктүүлүктүн символу. Анын сүрөттөрүн кытайлар зыяндуу күчтөргө каршы күрөшүүдө колдонушкан. Фэн-шуй боюнча ак жолборстун духу зыяндуу күчтөргө каршы күрөшүүдө эң мыкты колдоочу болуп саналат. Кытайларда жолборс болгон урмат-сыйдын жогору болушун кунг-фу жоокердик согуш өнөрүндөгү негизги 5 жаныбарлар стилинин бири *жолборс стили* деп аталгандыгынан байкоого болот (Восточные единоборства, 2004, б. 78). Жолборс стили менен кошо кытай мушташ өнөрүндө *жолборс мектептери* да кездешкен. Бул мектептин өзгөчөлүгү шакирттерине кара күч, ыкчамдуулук, тез кыймылдарды машыктырууга басым жасашкан (Восточные единоборства, 2004, б. 79).

Кытайлардын 12 жылдык чыгыш календары деп аталган жаныбарлар календарында жолборстун кездешиши анын кытай маданиятында маанилүү ролду ойногондугун айгинелеп турат.

Төмөндө кытай тилинде жолборско байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилиндеги фразеологизмдер менен салыштырып карап, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук.

1. 不入虎穴,焉得虎子 (*bù rù hǔ xué, yān dé hǔ zǐ*). Бул фразеологизм “Жолборстун ийинине кирбей туруп, жолборстун күчүгүн кармай албайсың” деп которулат. Бул фразеологизмдин мааниси “тобокел кылбай туруп ийгиликке жетүү мүмкүн эмес” дегенди туюндурат. Кыргыз тилиндеги эквивалентин айта турган болсок, кыргыз тилинде “Чегирткеден корккон эгин экпейт” деп кездешип, кытай тилиндегидей эле маанини билдирет (Юдахин, 1965, б. 365).
2. 虎视眈眈 (*hǔshì dāndān*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жолборстой кароо” деп которулат. Бул фразеологизм “бирөөнү аябай тигилип кароо” же “аябай кароо” деген маанилерди билдирет. Кытайлардагы фразеологизмдин эквиваленти кыргыз элинин фразеологизмдеринде да кездешет. Фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквивалентин катары “дит багуу”, “көз токтотуу”, “көзү өтүү”, “сурданып кароо”, “көзүн кадоо” жана “жүз токтотуп кароо” деп аталган түрлөрүн атоого болот (Осмонова ж.б., 2001).
3. 谈虎色变 (*tánhǔ sè biàn*). Аталган фразеологизм “жолборстун атын уккан жүзү өзгөрүп кеткендей” деп которулат. Кытайлыктарда бул фразеологизм “аябай коркуу”, жана “өң-алеттен кеткенче коркуу” деген маанилерде колдонушат. Фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквивалентин катары “үрөйү учуу”, “төбө чачы тик туруу”, “жаны көзүнө көрүнүү”, “жүрөгү оозуна келүү”, “жүрөгү түшүү”, “кара жандан түңүлүү”, “кутуу учуу” деп аталган түрлөрүн айтууга болот (Осмонова ж.б., 2001). Жогоруда эскерилген эки элдин фразеологизми бирдей эле маанини билдирет. Бирок кыргыз тилиндеги фразеологизмдерде жаныбарды аталышынын колдонулушун кездештире албадык.
4. 照猫画虎 (*zhàomāohuàhǔ*). Аталган фразеологизм “мышыкты коюп жолборстун сүрөтүн тартуу” деп которулат. Кытайлыктар бул фразеологизмди “бирөөнү сокур тууроо”, “окшошпосо деле туураганга аракет кылуу” деген маанилерде колдонушат. Бул фразеологизмдин толук маанисин ачып бере алган кыргызча эквивалентин тилекке каршы таба алган жокпуз.
5. 与虎谋皮 (*yǔ hǔ móu pí*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жолборстун терисин алуу үчүн жолборс менен акылдашуу” деп которулат. Бул фразеологизм “эки башка кызыкчылыкты ээлөө”, “карама-каршылыктуу кызыкчылыктардын кагылышы” деген маанилерди билдирет. Кытайлардагы фразеологизмдин эквиваленти кыргыз элинин сөз казынасында да кездешет. Мисалга, кыргыз тилинде аталган фразеологизмдин “өз көмөчүнө күл тартуу” түрү кездешет. Бул фразеологизм кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан толук дал келет (Карасаев, 1995, б. 132).
6. 狐假虎威 (*hú jiǎ hǔ wēi*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жолборстун кадырын түлкү колдонгондой” деп которулат (Корнилов, 2010, б. 76). Бул фразеологизм “бирөөнүн кадыр-баркына таянуу”, “бирөөнүн кадырын пайдалануу” деген маанилерди билдирет. Кытайлардагы фразеологизмдин эквиваленти кыргыз элинин сөз казынасында да кездешет. Мисалга, кыргыз тилинде аталган фразеологизмдин “күрүчтүн арты менен күрмөк суу ичет” деген түрү кездешет. Андан сырткары кыргыз тилинде “Ата кадыры менен кыз өтөт” деген макал кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан толук дал келет (Карасаев, 1995, б. 212).
7. 龙腾虎跃 (*lóng téng hǔ yuè*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “ажыдаар учкандай, жолборс секиргендей” деп которулат. Бул фразеологизм “күчү ашып-

ташуу” жана “энергиясы ашуу” деген маанилерди билдирет. Кыргыз тилинде аталган фразеологизмдин “так текедей секирүү” түрү кездешет. Бул фразеологизм кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан толук дал келет (Юдахин, 1965, б. 390).

8. 虎头蛇尾 (*hǔ tóu shé wěi*). Бул фразеологизм кыргыз тилине “Башы жолборстой, куйругу жыландыкындай” деп которулат. Бул фразеологизмдин мааниси “иштин сапаты начарлоо”, “иш тетиригине кетүү” дегенди туюндурат. Кыргыз тилиндеги эквивалентин айта турган болсок, кыргыз тилинде буга жакын “куту учуу” же “көтүнө кетүү” деген формаларда кездешип, кытай тилиндегидей эле маанини билдирет (Юдахин, 1965, б. 420).

### 狼 (*láng*) карышкырга байланышкан фразеологизмдер

Төмөндө кытай тилиндеги карышкырга байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилиндеги фразеологизмдер менен салыштырып карап, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук.

1. 引狼入室 (*yǐn láng rù shì*). Бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө сөз “Карышкырды үйгө киргизүү” деп которулат. Бул фразеологизм аркылуу “ашыкча ишенчээктигинин азабын тарткан” адамды сүрөттөшөт. Бул фразеологизмдин кыргыз тилинде бир нече эквиваленти кездешет. Алсак, кыргыз тилинде “Карышкырга кой кайтартуу” деген макал кытай фразеологизминин формасы жагынан азыраак гана өзгөчөлөнгөн түрү болуп, маанисин толугу менен камтыйт. Андан сырткары “Койнуна жыланды салуу” деген фразеологизм да кездешип, кытай тилиндегидей эле маанини билдирет. Кыргыз тилиндеги бул фразеологизм үчүн улуу жазуучу Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” аттуу тарыхый романынан мисал келтирүүнү туура көрдүк. Романда Абдырахман аптабачы<sup>1</sup> Кудаяр ханга чыккынчылык кылганда анын өкүнгөнүн чагылдырган үзүндү:

— О, Абдырахман! Кыларың ушул беле? — деп кең Кудаяр-хан үжүрөдө нары-бери басып турду. — *Койнума жыландын баласын салып жүргөн экенмин го!*. — Ал иреңи бир ууч болуп карайып, эриндери кеберсип, көзүн кыбындатып, эмнени ойлонорун билбей, башы кеңгиреп, токтоло калды. — Ха, туз ургур, тузума койдум... (Сынган кылыч, 1998: ө. 267). Үзүндүдөн көрүнүп тургандай фразеологизм адамдын ашыкча ишенчээктигин жана анын азабын тартаарын чагылдырып турат.

Кытай элинин 引狼入室 (*yǐn láng rù shì*) же “Карышкырды үйгө киргизүү” фразеологизминин кыргыз тилинде үчүнчү эквиваленти да кездешет. Биздин оюбузча кыргыз тилиндеги “Итти сыйласаң төргө (килемге) чычат” аттуу макал да кытай фразеологизми менен маанилик жактан дал келет (Давлетбекова, 1997, б. 129).

2. 狼吞虎咽 (*lángtūn hǔyàn*). Аталган фразеологизм “карышкырдай жутунуу, жолборстой жеп алуу” деп которулат. Кытайлыктар бул фразеологизмди тамакка болгон табити мыкты, тамакты тез-тез жеген учурларда колдонушат. Бул фразеологизмдин толук маанисин ачып бере алган кыргызча эквиваленти катары “ач бөрүдөй жулунган” деген идиома толугу менен дал келет. Бул фразеологизмди “Манас” эпосунан кезиктирүүгө болот. Эпосто:

Каруусу толук капырдан,

<sup>1</sup> Абтабачы (өзбек тилинде “офтобачи”) — тарыхый термин. Хандын сарайында колго суу куюучу деген маанини билдирет. Чындыгында хан сарайдагы жогорку кызмат.

**Ач бөрүдөй жулунган,  
Кайран Жолой баатырдан,  
Ажыратып алуучу,  
Чабышып согуш салуучу,  
Кабылан көк жал Манас жок” (Манас, 2010, б. 267).**

Жогоруда эскерилген кытай фразеологизми менен кыргыз фразеологизми маанилик жактан, формалык жактан да бири-бирине дал келет.

3. 鬼哭狼嚎 (*guǐ kū láng háo*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “карышкырдай улуу” деп которулат. Бул фразеологизм “улуп-уңшуу”, “сыздап ыйлоо” жана “жан кейиткен кыйкыруу” деген маанилерди билдирет. Кыргыз тилинде аталган фразеологизмдин “карышкырдай улуу” деген эч өзгөрүүсүз түрү кездешет. Бул фразеологизм кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан да, формасы жагынан да толук дал келет (КРС, 1985, б. 304).

4. 虎子狼孙 (*hǔ zǐ láng sūn*). Бул фразеологизм кыргыз тилине “Жолборстун уулдары, карышкырдын неберелери” деп которулат. Бул фразеологизмдин мааниси “каракчылар” дегенди туюндурат. Кыргыз тилиндеги эквивалентин айта турган болсок, буга жакын фразеологизмди кезиктире албадык. Кыргыздарда жөн гана “каракчы” деп эле кездешет. Бирок кыргыздарда аял көз жарганда уул төрөлсө “бөрү”, ал эми кыз төрөлсө “түлкү” деп сүйүнчүлөшкөн. Дал ушул эле каада орто кылымдардагы түрктөрдө да кездешкен (Мурзакметов, 2005, б. 22; Абдимиталип уулу, 2022, б. 131).

#### **狐 (hú) түлкүгө байланышкан фразеологизмдер**

1. 狐假虎威 (*hú jiǎ hǔ wēi*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жолборстун кадырын түлкү колдонгондой” деп которулат. Бул фразеологизм “бирөөнүн кадыр-баркына таянуу”, “бирөөнүн кадырын пайдалануу” деген маанилерди билдирет. Бул фразеологизмдин келип чыгышы “Согушкан падышачылыктардын тактикасы” (Чжанго цэ) деп аталган эмгекте катталган. Бул эмгекте катталган уламыш боюнча бир жолу жолборс түлкүнү кармап алат. Жолборс түлкүнү жээрде ага: “Сен мени жей албайсың. Себеби, мени кудайлар айбанаттардын падышасы кылып шайлады!” дейт. Жолборс кичинекей түлкүнүн падыша болгонуна ишенбейт. Анда түлкү: “Ишенбесең токойго чогуу баралы. Жаныбарлар мени көргөндө качышаарын өз көзүң менен көрөсүң!” дейт. Макул болгон жолборс түлкү менен токойго кирет. Токойдогу жандыктар жолборсту көрүп, үркүп кача беришет. Түлкү жолборско: “Өз көзүң менен көрүп ынандыңбы?” деп сурайт. Анда жолборс: “Жаныбарлар сени көрүп эле качып атканына караганда сен чындап эле кудуреттүү окшойсуң”, - деп кала бериптир. Бул уламыштан түлкүнүн кытайларда куу, амалкөй жаныбар катары кабылдангандыгын байкоого болот. Түлкүнүн мындай мүнөзү Евразия чөлкөмүндөгү элдердин көпчүлүгүнүн жомок, тамсилдеринде кездешет (Корнилов, 2010, б. 76).

Ал эми кытайлардагы фразеологизмдин эквиваленти кыргыз элинин сөз казынасында да кездешет. Мисалга, “ата кадыры менен кыз өтөт” деген макал кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан толук дал келет (Карасаев, 1995, б. 212). Андан сырткары кыргыз тилинде аталган фразеологизмдин “күрүчтүн арты менен күрмөк суу ичет” деген түрү да кездешет.



2. 狐狸狐搯 (*hú máihú huó*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “түлкү казат, кайра көмөт” деп которулат. Бул фразеологизм “максатсыз иш кылуу, убара болуу”, “чечкинсиздик кылуу”, “бир чечимге келе албай, акырында жапа чегүү” деген маанилерди билдирет. Кыргыз тилинде аталган фразеологизмдин “Жолоочуну ээрчип ит убара” деген эч макалда кытай фразеологизминин “максатсыз иш кылуу” деген маанисине туура келет дегенге негиз бар (Давлетбекова, 1997, б. 76).

3. 老狐狸 (*lǎo hú li*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “карт түлкү” деп которулат. Бул фразеологизм “куу киши” жана “кыйтыр киши” деген маанилерди билдирет. Кыргыз тилинде “тажрыйбалуу”, “куу”, “көптү көргөн” маанисин билдирген “карт бөрү” деген фразеологизм кездешет (Осмонова, 2001, б. 256). Көрүнүп тургандай кытайлардагы фразеологизм кыргыз тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан бири-бирине толук дал келет. Ал эми формасы жагынан бир аз гана өзгөрүүгө учураган.

### 熊 (*xíóng*) аюуга байланышкан фразеологизмдер

Кытай тилинде аюу боюнча ар кандай маанини билдирген фразеологизмдер кездешет. Негизинен аюу адамдын мүнөзүн сүрөттөөдө колдонулат. Төмөндө кытай тилиндеги аюуга байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилиндеги фразеологизмдер менен салыштырып карап, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук.

1. 熊心豹胆 (*xíóng xīn bào dǎn*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “аюунун жүрөгү, илбирстин өтү” деп которулат. Бул фразеологизм “эр жүрөк”, “эрдик” жана “баатырдык” сыяктуу өтмө маанилери бар. Кытайлардын элдик ишениминде аюунун жүрөгүн жеген адам эр жүрөк болуп калат. Мындай ишенимдин жаралышына аюунун эч кимден коркпогондугу, ачуулуулугу жана чыдамкайлыгы себеп болгон. Кытай мифтеринде аюу жоокер түрүндө эскерилет.

Кыргыз тилинде кытай фразеологизми менен маанилик жактан “Жолборстун жүрөгүнө талгак болуу” деген ишенимдин кездешишин айтууга болот. Кыргыз элинин түшүнүгүндө аял боюна бүткөндөн бир нече жумадан кийин көңүлү айнып, бардык эле тамакты бирдей сиңире албай калат имиш. Бул абал медицинада изилденип, анын келип чыгышы, аны дарылоонун жолдору иштелип чыккан. Ал эми элдик турмушта болсо, талгакка байланыштуу көптөгөн уламыштар, кызык окуялар айтылат. Мындай окуялар эпосто көбүнесе болочок баатырлардын төрөлүшү менен байланыштуу. Адатта, кош бойлуу аял кабылан, жолборс, илбирс жана башкалар жаныбарлардын, аюунун жүрөгүнө, жыландын, куштун жана башкалар жандыктардын этине талгак болот имиш. Анын эң белгилүү мисалы катары “Манас” эпосунда Чыйырдынын жолборстун жүрөгүнө талгак болушун айта алабыз. Эпосто:

“Тойдон кийин токтолуп,  
Тогуз айдай өтүптүр;  
Манас бойго бүткөнү  
Бир нече айга жетиптир.  
Байбиче болсо бул күндө  
Бал, шекерге карабайт,  
Башка тамак жарабайт.  
Жесем дейт жолборс жүрөгүн,  
Мындан башка санабайт;

Же табылбайт **жолборс жүрөгү.**

Жинди болуп байбиче  
Жеригинен жүдөдү.  
Жылкычы кабар бергени,  
"Каңгайдын кара мергени  
Жолборс атып салды,- деп,  
Терисин сыйрып алды,- деп,  
Боор, жүрөк, башка эти  
Кур талаада калды"-деп.  
Айтканын Чыйыр угуптур,

.....  
Байбиче көөнү жайланды.  
Челкендей басып байбиче,  
Челектеп сууну алганы,—  
**Эки жүрөк салганы.**  
**Чала-була бышырып,**  
**Жанга бербей жалмады.**  
“Сонун экен бу да,—деп,—  
Сорпосун ичем мына”—деп,  
Эки аяктай сорпосун  
Калтырбай ичип алганы.  
Байбиченин талгагы  
Магдырап, канып калганы.  
Эр Манас бойго бүткөнү” (Манас, 1958, б. 50).

Эпостогу эпизоддон көрүнүп тургандай кыргыздарда баатырдын төрөлүшү анын энесинин жолборстун жүрөгүнө талгак болушу менен тыгыз байланышта. Натыйжада кыргыз элинде жолборс жүрөгү баатырдык, эрдик деп эсептелсе, кытайларда аюунун жүрөгү ушундай эле мааниге ээ. Бул жерден эки элдин ишенимдеринде, фразеологизмдериндеги жалпылыкты байкоого болот.

2. 熊虎之任 (*xióng hǔ zhī shì*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жолборс, аюу аскер болушту” деп которулат. Бул фразеологизм “эр жүрөк аскерлер” деген маанини билдирет. Бул фразеологизм жогоруда эскерилген фразеологизмдин эле уландысы катары кароого болот. Ал эми кыргыз тилинде бул сөз айкашынын параллели катары “жоо бөрүсү” деген фразеологизмди айтууга болот. Кыргыз тилиндеги “жоо бөрүсү” деген идиома кытай тилиндеги фразеологизмге маанилик жактан толук дал келет. Жоо бөрүсү тууралуу маалыматтарды “Манас” эпосунан көп кездештирүүгө болот:

“Кырк баланын башчысы,  
Кыйласынын жакшысы,  
Найзага камбыл ыктуусу,  
**Жоо бөрүсү,** мыктуусу,  
Чекчерилген чечени  
Куруп калган Кутубий -  
Көк жал Манас жөкөрү,  
Ободон жылдыз болжошу,  
Байчоро менен Чалыбай-  
Баатырындын жолдошу.  
Кабыландын жыйган кырк бала  
Кыраан чыккан жолборсу.

Бала да болсо баатыр деп,  
 Азган, тозгон кыргыздар  
 Эр Манасты дем кылды” (Манас, 1958, б. 82).

Жыйынтыктап айтканда кытай тилинде да, кыргыз тилинде да жоокердик, эрдик, аскердик жана эр жүрөктүүлүк деген түшүнүктөрдү билдирүүдө жырткыч жаныбарлардын аталыштары кездешкен фразеологизмдерди колдонушкан. Эки элдин фразеологизмдери маанилик-мазмундук жактан окшош, ал эми формасы жагынан бири-биринен бир аз гана айырмаланып турат.

### **Кытай тилиндеги башка жапайы жаныбарлар тууралуу фразеологиялык бирдиктер**

Бул бөлүктө кытай тилиндеги чөп жечүү жана башка жаныбарларга байланышкан фразеологиялык бирдиктерди чогултуп, алардын кыргыз тилине сөзмө-сөз которулушу, эквиваленти жана алардын салыштырмалуу анализин берүүгө басым жасалды. Бул бөлүктү кемирүүчүлөр түркүмүнө кирген чычкан жаныбарынан баштоону туура таптык.

#### **鼠 (shǔ) чычканга байланышкан фразеологизмдер**

Бир караганда чычкан айыл-чарбасын бүлүндүргөн зыянкеч жаныбар болгондугуна карабастан дүйнө элдеринин символикалык фондунда бул жаныбар өзгөчө орунду ээлейт. Анын ичинде кытай маданиятында да чычкандын өз орду бар. Мисалга, кытай маданиятында чычкан акылдуу жана даанышман жандык катары сыпатталып, байлыктын жана барчылыктын символу катары кабыл алынган. Чычкандар тез көбөйгөндүктөн көп балалуу болууну каалаган кытайлык жубайлар чычканга сыйынышкан. Чычкан амалкөй жана тапкыч жаныбар катары баалангандыгын анын 12 жылдык чыгыш календары деп аталган жаныбарлар календарында биринчи болуп кездешиши анын кытай маданиятында маанилүү ролду ойногондугун айгинелеп турат.

Төмөндө кытай тилинде жолборско байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилиндеги фразеологизмдер менен салыштырып карап, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук.

1. 穷鼠啮狸 (*qióngshǔnièmāo*). Бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “Аргасы кеткен чычкан мышыкты тиштейт” деп которулат. Бул фразеологизмдин мааниси “такыр аргасы кеткен адам эрдик кыла алат”, “керектүү учурда коркок адам да эрдик кылганга жөндөмдүү” деген мамилелерди туюндурууда колдонулат. Кыргыз тилиндеги эквиваленти катары “Баканы бассаң да “бак” дейт” деген макалды айтууга болот. Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти кытай идиомасын маанилик жактан толук ачып бере алат.
2. 投鼠忌器 (*tóu shǔ jì qì*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “чычканды (идиш менен) өлтүрө чапмакмын, бирок, идишти сындырып алуудан корком” деп которулат. Бул фразеологизм “сактануу, абайлоо” деген маанини билдирет. Ал эми кыргыз тилинде бул сөз фразеологизминин параллели катары “каргайын десем жалгызсың, каргабайын десем байкушсуң” деген макалды айтууга болот. Кыргыз тилиндеги бул макал кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик жактан кандайдыр бир деңгээлде дал келет.
3. 猫鼠同处 (*māoshǔ tóngchǔ*). Фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “Мышык-чычкан чогуу жашагандай” деп которулуп, “бири-биринин жаман иштерин жаап-жашыруу”, “кол астында иштегендердин кемчиликтерин жаап-жашыруу” деген маанилерди билдирет. Бул

фразеологизмдин кыргыз тилинде “Карга карганын көзүн чокубайт” деген түрү кандайдыр деңгээлде маанисине жакын деп эсептейбиз. Андан сырткары кытай фразеологизминин эквиваленти катары “Сай сайга куят, бай байга куят” деген макалды айтууга болот (Юдахин, 1965, б. 390).

4. 抱头鼠窜 (*bàotóu shǔcuàn*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине “башын кармап жана чычкандай болуп качуу” деп которулат. Бул фразеологизм “коркуп качуу” деген маанини билдирет. Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти катары бир нече фразеологизмдерди айтууга болот. Алсак, кыргыз тилинде “артын карабай качуу”, “куйругун түйүп качуу”, жин куугандай качуу” деген түрлөрүн атоого болот. Бирок, аталган фразеологизмдердин ичинен бир гана “Куйругун түйүп качуу” деген фразеологизми контексттик жактан жаныбарга байланыштуу (Осмонова, 2001, б. 323). Бул фразеологизм “корккон ит куйругун кыпчып качкан” учурду чагылдырат. Кытай жана кыргыз тилдериндеги жогорку фразеологизмдер мааниси жагынан бири-бирине толугу менен туура келет. Ал эми формалык жагында бир кыйла айырмачылыктар бар.

5. 猫哭老鼠 (*māo kū lǎoshǔ*). Бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “Мышык чычканга аза күткөндөй” деп которулат. Бул фразеологизмдин мааниси “калп эле боор ооругандай түр көрсөтүү”, “анткорлонуу” деген эки жүздүү мамилелерди туюндурууда колдонулат. Кыргыз тилиндеги эквиваленти катары “Кара эчкиге жан кайгы, Касапчыга мал кайгы” деген макалды айтууга болот (Юдахин, 1965, б. 357). Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти кытай идиомасын маанилик жактан толук ачып бере албаса да кандайдыр бир деңгээлде маанилик жакындыгы бар.

### 兔 (*tù*) коёнго байланышкан фразеологизмдер

Кытай маданиятында коён да өзгөчө маани берилген жаныбарлардын катарына кирет. Алсак, коён 12 жылдык жаныбарлар календарында төртүнчү катарда турат. Андан сырткары коён кытайларда назиктиктин, ак көңүлдүүлүктүн символу катары кабыл алынат. Кытай уламыштарында Айда жашаган нефрит коён тууралуу айтылат. Нерит коён өзүнүн идишине өлбөстүктүн, түбөлүктүүлүктүн дарысын жасайт имиш. Ошондуктан нефрит коён көп жашагандыкты да билдирет.

Төмөндө кытай тилинде коёнго байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилиндеги фразеологизмдер менен салыштырып карап, аларды кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук.

1. 乌飞兔走 (*wūfēi tùzǒu*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “карга учкандай, коён чуркагандай” деп которулат. Бул фразеологизм “убакыт бат өтөт” деген маанини билдирет. Ал эми кыргыз тилинде бул сөз фразеологизминин параллели катары “убакыт деген учкан куш” деген макалды айтууга болот. Кыргыз тилиндеги бул макал кытай тилиндеги фразеологизм менен маанилик толук дал келет.

2. 见兔顾犬 (*jiàntùgùquǎn*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине “коёнду көргөндө иттерине кароо” деп которулат. Бул фразеологизм “мүмкүнчүлүктү колдон чыгарбоо”, “өз убагында чара колдонуу” деген маанилерди билдирет. Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти катары бир нече фразеологизмдерди айтууга болот. Анын ичинен бир фразеологизмде коёндун аты эскерилип, мааниси жагынан кытай фразеологизми менен

толугу менен дал келет. Кыргыз тилинде “колго түшкөн коёнду, коё берген оңобу?” деген макал кытай фразеологизми менен мааниси бирдей. Андан сырткары “Темирди ысыгында сок” деген макал кытай фразеологизмине контексттик жактан жакын (Осмонова, 2001, б. 195).

3. 兔起兕举 (*tùqǐfújǔ*). Фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “коёндой секирип, жапайы өрдөктөй учуу” деп которулуп, “быт, ылдам, тез” деген маанилерди билдирет. Бул фразеологизмдин кыргыз тилинде “чымын-куюн болуу” деген түрү кандайдыр бир деңгээлде кытай фразеологизминин маанисине жакын деп эсептейбиз. Андан сырткары кытай фразеологизмине жакын маанидеги эквиваленти катары кыргыз тилиндеги “Коёндон жапыз сен болуп, куштан илгич мен болуп” деген фразеологизмди айтууга болот. Бул фразеологизмдин өтмө мааниси “алгыр, кыраан” дегенди билдирет (Толковый словарь кыргызского языка, 1969, б. 178).

4. 狡兔三窟 (*jiǎotù sānkū*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “куу коёндун үч ийини бар” деп которулат. Бул фразеологизм “куу, амалкөй” деген маанилерди билдирет. Ал эми кыргыз тилинде бул сөз фразеологизминин параллели катары “айла алтоо, амал жетөө” деген макалды айтууга болот (Давлетбекова, 1997, б. 16). Андан сырткары “Амалы алты эшекке жүк” деген макал да кытай фразеологизмине контексттик жактан туура келет.

## Корутунду

Жогоруда берилген фразеологизмдер кытай тилинен алынган көптөгөн мисалдардын аз бөлүгү гана болуп саналат. Белгилүү болгондой фразеологизм бир элдин басып өткөн тарыхын, маданиятын, менталитетин, тилдик, этнографиялык өзгөчөлүгүн ичине камтыйт. Чет тилин үйрөнгөн адам эгер фразеологизмдердин маанисин түшүнүп, аны практикада колдонсо ал тилди жогорку чеберчиликте үйрөндү дегенди билдирет. Кытай фразеологизмдерин кыргыз тилинин жардамы аркылуу жаштарга татыктуу тил үйрөтүү менен гана чектелбестен, алардын Кытайга барып тилди улантуусуна да өбөлгө түзүп беребиз деп ишенебиз. Башка элдин тилин үйрөнгөндө фразеологизмдерди колдонгон адамды ал тилде сүйлөгөн эл жогору баалары шексиз. Биздин изилдөөбүздө кытай жана кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин жалпылыктарын таап көрсөткөнгө аракеттендик.

## Пайдаланылган адабияттар

1. Абдимиталип уулу, Н. (2022). “Обычаи, связанные с рождением ребенка у средневековых караханидов и современных кыргызов”. *Вестник Ошского государственного университета*, №3, 126-132. DOI: [https://doi.org/10.52754/16947452\\_2022\\_3\\_126](https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_126). EDN: DUMQTV.
2. Аманбек кызы, Н., жана Бекмурзаева, А. (2023). “Кытай тилиндеги үй канаттууларына байланышкан фразеологизмдердин кыргыз тилиндеги эквиваленттери”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, #1(1), 12-21. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948874\\_2023\\_1\(1\)\\_2](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_2). EDN: OВEMHИ.

3. Аманбек кызы, Н., Бекмурзаева, А., жана Эмильбекова, Э. (2023). “Кытай тилиндеги жапайы канаттууларга байланышкан фразеологиялык бирдиктерди кыргыз тилине которуу маселелери”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, №2(2), бб. 1–10. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948874\\_2023\\_2\(2\)\\_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_1). EDN: MUFFUL.
4. Аманбек кызы, Н., & Бекмурзаева, А. (2024). “Кытай тилиндеги үй жаныбарларына байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилине которуунун айрым маселелери”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, №2, 424-436. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948610\\_2024\\_2\\_42](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_2_42). EDN: ZETZII.
5. *Восточные единоборства*. (2004). Москва: АСТ, Астрель, Ермак. Серия: Я познаю мир.
6. Карасаев, Х. (1995). *Накыл сөздөр*. Бишкек: Шам.
7. Касымбеков, Т. (1998). *Сынган кылыч: тарыхый роман*. Бишкек: Кыргызстан.
8. *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. (1969). Фрунзе: Мектеп.
9. Корнилов, О.А. (2010). *Жемчужины китайской фразеологии*. Москва: КДУ.
10. Манас. *Биринчи бөлүк. 2 китеп*. (1959). Жалпы редакциялаган Б.М. Юнусалиев. Фрунзе: Кыргызмамбас.
11. Мурзакметов, А.К. (2005). *Кыргыз ырым-жырымдары*. Ош.
12. Осмонова, Ж., Конкобаев, К., Жапаров, Ш. (2001). *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү*. Бишкек: КТМУ.
13. *Пословицы и поговорки кыргызского народа*. (1997). Из собрания акад. К.К. Юдахина. Сост. Д. Давлетбакова. Бишкек: Илим.
14. Юдахин, К.К.(1965). *Киргизско-русский словарь*. В двух книгах. Около 40000 слов. Кн.1. А-К. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
15. Юдахин, К.К. (1965). *Киргизско-русский словарь*. В двух книгах. Около 40000 слов. Кн.2. Л-Я. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(4)/2024, 63-76

УДК: 316.35

DOI: [10.52754/16948874\\_2024\\_2\(4\)\\_7](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_7)

**ЖАШТАР АРАСЫНДА КИБЕРБУЛЛИНГ: СЕБЕПТЕРИ, КЕСЕПЕТТЕРИ ЖАНА  
АЛДЫН АЛУУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ**

КИБЕРБУЛЛИНГ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ: ПРИЧИНЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ И СТРАТЕГИИ  
ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

CYBERBULLYING AMONG YOUTH: CAUSES, CONSEQUENCES, AND PREVENTION  
STRATEGIES

**Бакытбек кызы Каныкей**

*Бакытбек кызы Каныкей*

*Bakytbek kzy Kanykei*

студент, Ош мамлекеттик университети

*студент, Ошский государственный университет*

*Student, Osh State University*

**Жапаралиев Шербол Жапаралиевич**

*Жапаралиев Шербол Жапаралиевич*

*Sherbol Zhaparaliev*

PhD, улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

*PhD, старший преподаватель, Ошский государственный университет*

*PhD., Assistant Professor, Osh State University*

[shjaparaliev@oshsu.kg](mailto:shjaparaliev@oshsu.kg)

ORCID: 0000-0002-1009-4093

## ЖАШТАР АРАСЫНДА КИБЕРБУЛЛИНГ: СЕБЕПТЕРИ, КЕСЕПЕТТЕРИ ЖАНА АЛДЫН АЛУУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

### Аннотация

Социалдык тармактардагы кибер зордук-зомбулук, бүгүнкү күндүн санарип коммуникациясынын жаңы жана опурталдуу чакырыгы болуп саналат. Технологиянын өнүгүшү жана социалдык тармактардын жашообузга жайылышы менен биз зордук-зомбулуктун жаңы формасына – кибер зордук-зомбулукка туш болдук. Бул көрүнүш онлайн рэкетчилик жана коркутуулардан баштап жалган маалыматтын (дезинформация) жайылышына жана жеке маалыматтарга мыйзамсыз кирүүнүн кеңири спектрин камтыйт. Бул макала кибер зордук-зомбулуктун психологиялык ден соолукка, социалдык өз ара аракеттенүүгө жана коомчулук менен болгон мамилелерге тийгизген таасирин изилдөөгө багытталган. Бул болсо жыйынтыгында кибер зордук-зомбулуктун курмандыктарын колдоонун жана коргоонун натыйжалуу ыкмаларын иштеп чыгууга өбөлгө түзөт.

**Ачкыч сөздөр:** кибербуллинг, кибер зордук-зомбулук, киберсталкинг, дезинформация, кастык тили, психологиялык ден соолук

### **КИБЕРБУЛЛИНГ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ: ПРИЧИНЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ И СТРАТЕГИИ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ**

#### Аннотация

Кибербуллинг в социальных сетях — это новая и опасная проблема в современной цифровой коммуникации. С развитием технологий и распространением социальных сетей в нашу жизнь мы столкнулись с новой формой насилия — кибернасилием. Это явление охватывает широкий спектр: от онлайн-травли и угроз до распространения ложной информации (дезинформации) и незаконного доступа к персональным данным. В этой статье рассматривается влияние киберзапугивания на психологическое здоровье, социальные взаимодействия и отношения в обществе. Это, в свою очередь, способствует разработке эффективных методов поддержки и защиты жертв кибернасилия.

**Ключевые слова:** кибербуллинг, кибернасилие, киберсталкинг, дезинформация, язык вражды, психологическое здоровье

### **CYBERBULLYING AMONG YOUTH: CAUSES, CONSEQUENCES, AND PREVENTION STRATEGIES**

#### Abstract

Cyberbullying on social media is a new and dangerous problem in modern digital communication. With the development of technology and the spread of social networks in our lives, we are faced with a new form of violence - cyberbullying. This phenomenon covers a wide range: from online bullying and threats to the spread of false information (disinformation) and illegal access to personal data. This article examines the impact of cyberbullying on psychological health, social interactions and relationships in society. This, in turn, contributes to the development of effective methods for supporting and protecting victims of cyberbullying.

**Keywords:** cyberbullying, cyberviolence, cyberstalking, disinformation, hate speech, mental health



## Киришүү: социалдык медиа колдонуунун дүйнөлүк тенденциялары

Социалдык медиа – бул адамдарга контентти (текст, сүрөттөр, видеолор сыяктуу) түзүүгө жана бөлүшүүгө, интернет аркылуу бири-бири менен баарлашууга мүмкүндүк берген онлайн платформалар жана тиркемелер. Алар профилдерди түзүүгө, досторду же жолдоочуларды кошууга, баарлашууга же комментарий жазууга жана баракчаларыңызга же аккаунттарыңызга контентти жарыялоого мүмкүнчүлүк берет. Социалдык медиа көптөгөн адамдардын күнүмдүк жашоосунун маанилүү бөлүгү болуп калды жана байланыш, маалымат алмашуу, көңүл ачуу, жарнама жана башка максаттарда колдонулат (Омаралиева ж.б., 2021; Аркабаев ж-а Базарбаев, 2023; Balkhimbekova et al., 2024).

Социалдык медиа дүйнө жүзү боюнча укмуштуудай популярдуу болуп, коомго, экономикага жана күнүмдүк маданиятка олуттуу таасирин тийгизди десек болот. Бул таасирди бир нече негизги пункттар менен алып караса болот:

1. Глобалдык камтуу: Социалдык медиа дүйнөнүн дээрлик бардык өлкөлөрүнө жетет. Facebook, Instagram, Twitter, LinkedIn, WhatsApp, YouTube жана башка көптөгөн платформалар дүйнө жүзү боюнча миллиондогон жана миллиарддаган колдонуучуларга ээ.
2. Мобилдик жеткиликтүүлүк: Мобилдик технологиялардын жана интернет тармактарынын өнүгүшү бүткүл дүйнө жүзүндөгү адамдарга мобилдик түзүлүштөрү аркылуу социалдык медиага оңой кирүүгө мүмкүндүк берди. Бул социалдык платформалардын популярдуулугун жана колдонулушун бир топ жогорулатты.
3. Маданий айырмачылыктар: Өлкөлөр жана аймактар боюнча социалдык медианы колдонуу артыкчылыктарында айырмачылыктар болушу мүмкүн. Мисалы, Кытайда WeChat жана Weibo сыяктуу платформалар популярдуу болсо, Орусияда ВКонтакте жана Одноклассникке артыкчылык берилет.
4. Маалымат мейкиндигине таасири: Социалдык тармактар маалыматты жайылтууда жана коомдук пикирди калыптандырууда маанилүү роль ойнойт. Алар жаңылыктар, жеке ой-пикирлер, жарнама жана маданий контент үчүн ылайыктуу каналга айланган.
5. Бизнеске жана маркетингге тийгизген таасири: Көптөгөн компаниялар товарларын жана кызматтарын жарнамалоо жана кардарлар менен өз ара аракеттенүү үчүн социалдык медианы колдонушат. Бул көптөгөн бренддердин маркетинг стратегияларынын ажырагыс бөлүгү болуп калды.

Жалпысынан алганда, социалдык медиа заманбап жашоонун ажырагыс бөлүгү болуп калды жана дүйнөлүк денгээлде олуттуу таасирин улантууда.

*Statista* агенттигинин берген маалыматына ылайык, 2024-жылдын апрель айында дүйнөдөгү эң көп колдонулган социалдык түйүндөр төмөнкүлөр болгон (ай сайын активдүү колдонуучулардын саны):<sup>1</sup>

Facebook	3.065 млн колдонуучу
YouTube	2.504 млн колдонуучу

<sup>1</sup> Statista, “Most popular social networks worldwide as of April 2024, ranked by number of monthly active users”, <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/> (алынган датасы: 13.05.2024).

Instagram	2.000 млн колдонуучу
WhatsApp	2.000 млн колдонуучу
TikTok	1.582 млн колдонуучу
WeChat	1.343 млн колдонуучу
Facebook Messenger	1.010 млн колдонуучу
Telegram	900 млн колдонуучу
Snapchat	800 млн колдонуучу
Douyin	755 млн колдонуучу

Ал эми өлкөлөрдү социалдык медианы колдонуучулардын санына карап тизмектей турган болсок, 2023-жылдын жыйынтыгы боюнча төмөндөгүдөй абалды көрөбүз (миллион колдонуучу). Төмөндөгү маалыматтан өлкө жарандарынын дээрлик көпчүлүгүнүн социалдык медиа колдонгону көрүнүп турат:<sup>2</sup>

Кытай	1.069 млн колдонуучу
Индия	862.08 млн колдонуучу
АКШ	308.27 млн колдонуучу
Индонезия	228.76 млн колдонуучу
Бразилия	171.17 млн колдонуучу

Z муунунун (1997-2012-жылдар аралыгында төрөлгөндөр) социалдык медианы колдонуусунун алты негизги себебин алып караса болот. Алар: (1) маалымат издөө, (2) шыктандыруу, (3) баарлашуу, (4) көңүл ачуу, (5) коомчулукка таандык болуу жана (6) эскертүүлөр (Benavides et al., 2023: 23). Бул иш-аракеттерге көз салуу бизге Z муунунун күнүмдүк жашоосунда социалдык медианы кантип колдонорун жана бул контекстте алар үчүн кандай муктаждыктар жана баалуулуктар маанилүү экенин түшүнүүгө жардам берет.

Жалпысынан, жаш колдонуучулардын социалдык медианы колдонууга болгон алты мотивдерин төмөнкү Таблица 1де жалпылоого болот

**Таблица 1.** Социалдык тармактарды колдонуунун себептери (Benavides et al., 2023: 26)

Себеп	Аныктама
Маалымат издөө	Дүйнө жүзү боюнча болуп жаткан окуялардан, алардын коомдук чөйрөгө жана айлана-чөйрөгө тийгизген таасиринен кабардар болуу
Шыктандыруу	Эмгек кылуу жана билим алуу маселелеринен мотивацияга чейин кызыккан ар кандай темаларда илхам алуу
Баарлашуу	Достор жана үй-бүлө менен баарлашуу жана алардын жашоосунун бир бөлүгү болуу
Көңүл ачуу	Бош убактыларды көңүл ачуу үчүн колдонуу
Коомчулукка таандык болуу	Жалпы кызыкчылыктардын тобуна кошулуу менен коомчулуктун бир бөлүгү болууга аракет кылуу
Эскертмелер	Бирөөлөрдүн иш-чараларына же туулган күн сыяктуу майрам күндөрү тууралуу эскертме алуу

<sup>2</sup> Statista, “Number of social network users in selected countries in 2023 and 2029”, <https://www.statista.com/statistics/278341/number-of-social-network-users-in-selected-countries/> (алынган датасы: 13.05.2024).

## **Изилдөөнүн методологиясы**

Квалификациялык иштин изилдөө бөлүгүндө социалдык тармактарда аялдарга жана кыз-келиндерге карата кибер зордук-зомбулуктун табиятына токтолду. “Гендердик (адамдын коомдук жынысына карап) кибер зордук-зомбулуктун кандай түрлөрү бар?”, “Алардын бири биринен кандай айырмалары бар?”, “Зомбулуктун жыйынтыгы кандай терс кесепеттерге алып келиши мүмкүн?”, “Анын алдын алуу үчүн эмне кылуу керек?” деген сыяктуу суроолорго жооп изделди.

Социалдык тармактарда аялдарга карата зомбулук темасына арналган бул квалификациялык иштин методологиясы өзүндө төмөнкү кадамдарды камтыйт:

- Проблемага байланыштуу негизги терминдерди жана түшүнүктөрдү аныктоо.
- Ачкыч сөздөрдү колдонуу менен академиялык маалымат базаларынан жана башка булактардан адабияттарды издөө.
- Тиешелүү булактарды тандоо жана талдоо.
- Онлайн чөйрөдө зомбулуктун ар кандай аспектилерин боюнча маалыматтарды системалаштыруу жана классификациялоо.
- Негизги жыйынтыктарды жана андан аркы изилдөөлөр үчүн багыттарды аныктоо үчүн анализдин натыйжаларын синтездөө жана талкуулоо.

Мындай подход социалдык тармактарда аялдарга карата зордук-зомбулук көйгөйүн системалуу жана комплекстүү изилдөөнү камсыз кылат, бул болсо бул квалификациялык ишти жазууга негиз болуп саналат.

## **Социалдык медианы кара ниетте колдонуу**

### ***Кастык тили***

Кастык тили – бул башка адамды же адамдардын тобун басуу, кемсинтүү же кол салуу үчүн арналган коммуникациянын бир түрү. Тилдин бул түрү ар кандай формада болушу мүмкүн, анын ичинде мазактоо, коркутуу, жалаа жабуу, басмырлоо жана жек көрүү. Жек көрүүчүлүктүн өзгөчөлүгүнүн бири – анын агрессивдүү жана терс өңү. Көбүнчө мындай тил башка адамдын инсандыгын, баалуулуктарын же мүнөзүн кемсинткен пикирлер же кол салуулар үчүн колдонулат. Конструктивдүү сындын же пикир келишпестиктерди талкуулоонун ордуна, жек көрүү сөздөрү азап-кайгы жана зыян келтирүүгө умтулат.

Мындан тышкары, кастык тили сөздөрү көп учурда тукуруп же манипуляциялоо үчүн колдонулат. Ал адамдардын белгилүү бир тобуна карата терс көз караштарды түзүүгө же адамдардын же жамааттардын ортосунда чыр-чатакты жаратууга багытталган болушу мүмкүн. Кастык тили көбүнчө инсандар аралык чыр-чатактын күчөшү, коомдогу чыңалуунун деңгээлин жогорулатуу, адамдардын укуктарын жана кадыр-баркын бузуу сыяктуу терс кесепеттерге алып келет. Ошондуктан мындай тилдин жайылышына каршы күрөшүү жана сый-урматтуу жана конструктивдүү баарлашууга дем берүү маанилүү.

Кастык тилинин жалпы кабыл алынган аныктамасы жок. Анын мүнөздөмөсү Батыш дүйнөсүнүн сыртында аз белгилүү жана ар кандай дүйнө таанымдардын ортосундагы интеллектуалдык талаш-тартыштын предмети болуп саналат. Жалпысынан алганда, кастык тили, адатта, коомдук азчылыктын өкүлдөрүнө каршы багытталган бир адамга же топко каршы чабуул болуп саналат. Ошентип, негизинен сексисттик, расисттик, ксенофобиялык, жаштык бөлүүчүлүк, адамды салмагына карап шылдыңдоо же гомофобиялык деп бөлүүгө болот. Хейтерлер, мисалы, аялдарга, караларга, иммигранттарга, кары-картаңдарга, жана майыптарга кол салышат. Бириккен Улуттар Уюму кастык тилин расалык, улуттук же гендердик өзгөчөлүктөргө негизделген кылмыштарга тиешелүү экенин баса белгилейт (Di Fátima, 2023: 11).

Кастык тилинин көп колдонулган академиялык аныктамасы Фарриордун сунушу болуп саналат, ал “мазактоочу, кемсинткен, коркуткан, куугунтуктаган жана/же зордук-зомбулукка, жек көрүүчүлүккө же дискриминацияга түрткөн” ар кандай сөзгө колдонууну сунуштайт. Ар бир адамды татыксыз оозеки чабуулдардан “коргоо” үчүн иштелип чыккан бул аныктаманын жалпы мүнөзү анын талашсыз артыкчылыгы болуп саналат. Көбүрөөк заманбап ыкмаларда жек көрүү түшүнүгү, адатта, белгилүү бир семантикалык аспектилерге же максаттуу топторго карата колдонулат. Гельбердин концепциясына шилтеме жасаган Ричардсон, кастик тили социалдык жактан маанилүү бир иденттүүлүккө негизделген топтун мүчөлөрүнө карата колдонулаарын айткан (Harmon, 2023: 288).

Жөнөкөй тил менен айтканда, кастык тилин расалык, гендердик, сексуалдык ориентация жана башкалар сыяктуу өзгөчөлүктөргө негизделген инсандарга же адамдардын топторуна карата кемсинткен дискурс катары аныктаса болот. Кастик тили – бул адамды же адамдардын тобун ким экендигине, башкача айтканда, динине, этникалык таанымына, улутуна, расасына, түсүнө карата кемсинткен же басмырлоочу сөздөрдү колдонгон же кол салган сүйлөө, жазуу же жүрүм-турум болуп саналат (Faria, 2023: 312; Tsene, 2023: 186).

Кастык тили диний сабырсыздыктан улам да келип чыгышы жана күчөтүлүшү мүмкүн (мисалы, католиктерге же мусулмандарга каршы), уруулар аралык чыр-чатактарга же бир өлкөнүн ичиндеги инсандарга (түштүккө каршы түндүккө, борборго жана айыл жергесине) карата терс пикирди күчөтүшү мүмкүн. Ар кандай ыкмаларды эске алуу менен, бул кубулушту түшүнүү ал пайда болгон контекстке жараша болот. Коммуникативдик акт катары жек көрүүчүлүктүн тамыры белгилүү бир маданияттын коддорунда жана баалуулуктарында жатат (Di Fátima, 2023: 11-12).

Эми болсо бироз статистикага кайралсак. 2022-жылдын акыркы үч айында Инстаграмдан 4.7 млн жек көрүүчүлүккө үндөгөн материал өчүрүлгөн. Ушул эле себептүү 2021-жылдын алгачкы үч айында Ютубдан 85 миң видео, 2022-жылы Фейсбуктан 35.1 млн материал, 2021-жылдын эки айында эле Тиктоктон 300 миңден ашык видео жана 2022-жылы Твиттерден 1.6 млн материал өчүрүлгөн (Ибрагимова, 2023: 44-45).

### ***Социалдык тармактарда ушактар***

Ушактар тастыкталбаган маалымат болуп эсептелет, бул маалыматтын чындыгы тастыктала элек. Дифонзо жана Бордиа ушактарды текшерилбеген, бирок маанилүү маалымат катары аныкташат. Бул адатта “белгисиздиктин жана потенциалдуу коркунучтун

контекстинде” пайда болот жана адамдарга тобокелдиктерди таанууга жана башкарууга жардам берет. Уотсон жана Хилл кошумчалайт: ушак-айындардын кайдан келип чыкканын табуу кыйынга турат, алар формалдуу эмес каналдар аркылуу ооздон оозго тез тарайт жана эффективдүү байланыш каналдарынын жоктугунан улам тыгыз байланышта болгон жамааттарда өнүгөт. Ушактар төрт категорияга бөлүнөт: карама-каршылык, спекуляция, мисинформация (misinformation) жана дезинформация (жалган маалымат). Акыркы эки категорияга көптүгү жана оор таасиринен улам коммуникация изилдөөлөрүндө көбүрөөк көңүл бурулган. Мисинформация – бул жалган маалыматты атайылабастан таратуу, ал эми дезинформация – башкаларды алдоо максатында жалган маалыматты атайылап түзүү жана таратуу. Дезинформация булактын ниетине жараша болот жана ниети көбүнчө анын булагы ачыкка чыккандан кийин билинет (Al-Zaman & Puja, 2021: 48-49).

### **Кибер-харассмент**

Кибер-харассмент (кибер куугунтук) өтө кенен түшүнүк, анын кибер байкоо, кабер коркутуу, чоңсунуу, каралоо, моббинг (көптөө) жана мазактоо сыяктуу көрүнүштөр болушу мүмкүн.

Харассментти бир түшүнүк катары кароодо биз аны түзгөн практикалардын жана динамикалардын жыйындысын түшүнүшүбүз керек. Бул көрүнүшкө кабылгандар өздөрү башынан өткөргөн жүрүм-турумдун кеңири спектрин куугунтук катары сүрөттөшү мүмкүн. Бирок анын ичинде кемсинткен сөздөр, доксинг (бирөө жөнүндө жеке жана купуя маалыматты анын макулдугусуз издөө жана/же жарыялоо), догпайлинг (иттерди таштоо маанисине келе тургандай көптөп жабылуу) же кылмыштуу топтоштуруу (белгилүү адамдарга же бутага макулдашылган кол салуулар), социалдык мазактоо жана кибер-сталкинг (бир адамга башка адамдан же адамдардын тобунан каалабаган интрузивдик көңүл буруу же байкоо) сыяктуу түрлөрү бар (Marwick, 2023: 105).

Кибер-сталкинг, кибер куугунтук жана кибер чоңсунуунун баары санариптик технологияны колдонуу менен агрессордун жабырлануучуга карата жүрүм-турумун билдирет. Бул терминдер күнүмдүк жашоодо синоним катары колдонулат, ал эми кимдир-бирөөнүн аброюна шек келтирген жалаа түшүнүгү белгилүү бир юридикалык мааниге ээ (Green, 2010: 112).

### **Кибер чоңсунуу**

Чоңсунуу (bullying) – бул адамдарды куугунтуктоо жана аларды жаман акыбалга түшүрүү үчүн күч колдонуу же коркутуу болуп саналат. Кибер чоңсунуу – бул электрондук маалымат каражаттарын колдонгон чоңсунуунун же бейбаштыктын бир түрү. Кибер чоңсунууга кабылган адамдар телефондон же компьютерден жеткиликтүү электрондук почтаны, заматта кабарлашууну (СМС), тексттик билдирүүлөрдү жана сүрөттөрдү колдонушу мүмкүн. Веб-баракчалар, блогдор, чат бөлмөлөрү жана Facebook жана Instagram сыяктуу коомдук желе сайттары да коркунучтуу билдирүүлөрдү жана сүрөттөрдү камтышы мүмкүн. Кибер чоңсунуу кээде кибер куугунтук деп да аталат, айрыкча чоңдор кабылганда. Кибер чоңсунуу же коркутуу ачык да жашыруун да болушу мүмкүн (Hunter, 2012: 6; Carty, 2023: 194).

2013-жылы Лондондо жарыяланган “Медиа зомбулуктун энциклопедиясынын” берген маалыматына ылайык, кибер коркутуунун аныктамалары түрдүү изилдөөлөрдө ар кандай айтылса да, кибер коркутуу көбүнчө өзүн оңой коргой албаган инсандарга каршы электрондук каражаттар (мисалы, электрондук почта, блогдор, заматта билдирүүлөр (СМС), тексттик билдирүүлөр, онлайн оюндар) аркылуу атайылап жана кайра-кайра жасалган агрессия катары аныкталат (*Encyclopedia of Media Violence* [EMV], 2013: 101).

Райт кибер чоңсунууну “тез кабарлашуу куралдары, социалдык тармактар, оюн консолдору, тексттик билдирүүлөр жана уюлдук телефондор, электрондук почта жана веб-сайттар сыяктуу ар кандай маалымат жана коммуникация технологиялары аркылуу ишке ашырылган зыяндуу жүрүм-турум” катары аныктайт (Brojakowski & Cruz, 2023: 78).

Кимдир бирөө электрондук почта, заматта кабарлашуу (СМС), социалдык желе сайттары же башка электрондук маалымат каражаттары аркылуу тынымсыз аңдып турса - бул кибер-сталкинг же кибер аңдуу деп аталат. Кибер-сталкерлер кибер куугунтуктоонун көпчүлүк түрлөрүнө караганда коркунучтуу, анткени алар кимдир-бирөөнү онлайн режиминде аңдыгандан чыныгы дүйнөдө кимдир-бирөөнү аңдыганга чейин бара алышат. Кибер куугунтук тармагында адистешкен юрист, доктор Парри Афтабдын айтымында, кибер-сталкерлер үч топко бөлүнөт (Hunter, 2012: 18-19):

*а) Ийгиликсиз мамиле*

Кибер-сталкинг же кибер аңдуу көбүнчө ийгиликсиз кыз-жигит мамилени натыйжасында келип чыгышы мүмкүн. Мисалы, мурунку сүйлөшкөн жигити анын мурунку сүйлөшкөн кызын электрондук почта жана СМС менен бомбалашы мүмкүн. Сурамжылоого ылайык, ар бир үч өспүрүмдүн бири аларды текшерип жаткан жигити же сүйлөшкөн кызы тарабынан уяткарган же коркуткан СМС же электрондук кат жөнөтүшкөнүн айтышкан. Мурунку сүйлөшкөн жигиттери менен мурунку сүйлөшкөн кыздарын таарынтып алгандар жеке билдирүүлөрдү жана (кээде интимдүү) сүрөттөрдү башкаларга жөнөтүшү же интернетке жайгаштырышы мүмкүн.

*б) Онлайн мамилени токтотуу*

Онлайн мамиле аяктаганда, аңдыган адам менен анын курмандыгы чыныгы жашоодо жолуга элек болушу ыктымал. Алар чат бөлмөсү же ушуга окшош онлайн жолугушуу жери аркылуу мамиле түзүшкөн, бирок мамилеси кибер-сталкинге айланып кеткен обсессивдүү жүрүм-турумдан улам бузулган. Жабырлануучу кээ бир жеке маалыматы менен бөлүшөт, бирок аңдыган адам интернеттен жабырлануучу тууралуу маалыматты да чогултат.

*в) Катардагы кибер-сталкерлер*

Катардагы кибер-сталкерлер тааныбастан эле интернеттеги адамдарды коркутуу идеясын жакшы көрүшөт. Алар интернет аркылуу адамдар менен жолугуп, аларды аңдып турушу мүмкүн (Hunter, 2012: 18-19).

Бирок, ошол эле учурда конкреттүү көйгөйлөрдү жаратып же курчуткандар катардагы эле кара ниети жок социалдык медиа колдонуучулары болуп калып жатат. Адамдар экрандын артына же социалдык тармактарга жашынганда таш боор, кара ниет, жүрөксүз, кекчил жана жек көрүүчү болушу мүмкүн экенин билебиз. Мисалы, бетме-бет кездеги бейбаштык реалдуу жашоодо да кездешет, ал эми рэкетчилик социалдык медиа

баракчасында же жеке билдирүүдө болгондо, андан да зыяндуу болушу мүмкүн, анткени аудитория кененирээк жана таасири да санарип изден узак мөөнөттүү болушу мүмкүн. Санарип из деген – интернет колдонуучулардын интернетте калтырган издери, бул издер эч качан өчпөй калышы мүмкүн. Ушундан улам таасири да узакка созулат. Башка сөз менен айтканда, кибер куугунтуктун далилдери көп жылдар бою онлайн бойдон кала берет жана жабырлануучуну түбөлүккө андыйт, жабырлануучу түбөлүккө өзүн уяткарган материал менен каршылашуусу мүмкүн болгон абалды жаратып коет (Scheinbaum & Dayan, 2024: 5).

Бул жүрүм-турумдар жана алардын салыштырмалуу өз алдынча билдирүүлөрү Таблица 3тө көрсөтүлгөн. Америкалык Pew Research уюмунун берге маалыматына ылайык, тилекке каршы, өспүрүмдөрдүн дээрлик жарымы социалдык тармактарда бул кара ниет жүрүм-турумдун бир же бир нечесин башынан өткөрүшкөн. Алар башынан өткөргөн кибер куугунтуктун эң кеңири тараган түрү – бул кастык тили менен чырмалышкан жагымсыз ат коюу (өспүрүмдөрдүн 32%). Өспүрүмдөрдүн дагы 22% социалдык тармактарда алар тууралуу жалган ушактар тараганын айтышат (Scheinbaum & Dayan, 2024: 17-18).

**Таблица 3.** Америкалык өспүрүмдөр арасында кибер чоңсунууга кабылгандардын пайызы (Scheinbaum & Dayan, 2024: 18)

Төмөндөгү кибер чоңсунуунун жок дегенде бир түрү	46%
Жагымсыз ат коюу	32%
Өздөрү тууралуу жалган ушактарга кабылуу	22%
Каалоосудан жагымсыз сүрөттөрдү алуу	17%
Тынбай кайда, ким менен жүргөндүгүн башкалардын текшерүүсү	15%
Физикалык коркутуу	10%
Өздөрүнүн жагымсыз сүрөттөрүн башкалар бөлүшүп салуу	7%

### **Кибер куугунтукка гипотетикалык мисал**

Мисал катары, Айсулуу аттуу мектеп окуучусу кибер куугунтуктун (кибер рэкетчиликтин) курмандыгы болуп калган кырдаалды элестетели. Абал ар кандай боло берет, бирөөдөн уруш же кагуу жеген, уят сүрөттөрү тарап кеткен, бирөө менен урушкан же мушташкан, чоңдор, мугалимдер аны кемсинтип басынткан ж.б. Же болбосо ал өзүнүн социалдык түйүндөрүндө коркутуп-үркүткөн, кемсинткен билдирүүлөргө туш болду, анда аны сый-урматка дал келбеген өтө начар сөздөр менен айыпташууда. Айтор, кибер-харассменттин түрлөрү көп. Бул билдирүүлөр башка студенттерге тез тарап, алар эмне болуп жатканын көрүү үчүн интернеттен Айсулуууну издей башташат жана таап алар да көрүшөт.

Көйгөй басаңдагандан кийин да, кибер куугунтуктун издери онлайн бойдон кала берет. Айсулуу бул тууралуу унутуп, окуусун аяктагандан кийин жаңы жашоого өтүүгө аракет кылат, бирок жумуш берүүчү же университет интернеттен ал тууралуу маалымат издегенде, алар бул кемсинткен билдирүүлөрдү табышы мүмкүн. Бул алардын Айсулуууну жумушка же окуу жайга алуу чечимине таасир этиши мүмкүн, анткени алар анын кесипкөйлүгүнө же мүнөзүнө шектениши ыктымал.

Ошентип, кибер куугунтук жабырлануучуга ал пайда болгон учурда гана эмес, анын бүткүл өмүрүнө да кыйратуучу таасирин тийгизет, анткени бул аракеттин издери санариптик мейкиндикте калып, адамдарды түбөлүк азапка жана басмырлоого түртүшү мүмкүн.

Кибер куугунтуктун натыйжасында Айсулуу стресс, тынчсыздануу, депрессия жана элден четтөө сезимдери сыяктуу олуттуу психологиялык таасирлерге дуушар болушу мүмкүн. Ал өзүн төмөн баалоо жана өзүнө болгон ишенимин жоготуп башташы ыктымал. Бул анын мектептеги же жумуштагы ийгилигине, ошондой эле социалдык мамилелерине жана башкалар менен болгон мамилесине таасир этпей койбойт. Мындай терс, зыяндуу билдирүүлөр Айсулуунун теңтуштарынан жана досторунан обочолонуп калышына алып келиши мүмкүн, анткени ал өзүн ыңгайсыз сезиши же болуп жаткан окуялардан уялышы мүмкүн. Бул анын жалгыздык жана обочолонуу сезимдерин күчөтүп, психологиялык көйгөйлөрүн дагы тереңдетет.

Узак мөөнөттүү келечекте, Айсулуу колдоо таппаса жана кибер куугунтуктун кесепеттерин жеңе албаса, бул ден-соолукка байланыштуу олуттуу көйгөйлөргө, анын ичинде психикалык бузулууларга же өз жашоосуна кол салуу сыяктуу фаталдуу ойлорго алып келиши мүмкүн.

Жыйынтыгында, кибер куугунтук Айсулууга эмоционалдык жана психологиялык жактан олуттуу зыян алып келет жана анын жашоосуна жана жыргалчылыгына узак мөөнөттүү терс таасирин тийгизет.

### **Кыргызстанда аялдарга карата зордук-зомбулук**

Кыргызстанда аялдарга карата зомбулук көйгөйү коом үчүн олуттуу маселе бойдон калууда. Аялдардын укуктарын коргоого жана зордук-зомбулукка жол бербөөгө багытталган мыйзамдардын жана эл аралык конвенциялардын кабыл алынганына карабастан, аялдарга карата адам укуктарынын бузулушунун бул түрү дагы эле ар кандай формада кездешет.

Аялдарга карата зордук-зомбулуктун эң кеңири тараган түрлөрү – үй-бүлөлүк зомбулук, анын ичинде физикалык, психологиялык жана сексуалдык зомбулук, ошондой эле ала качуу. Көптөгөн фактылар коомдук коркуудан, укук коргоо органдарына ишенбөөчүлүктөн же өз укуктарын билбегендиктен күчөп кетет.

Жабырлануучуларды коргоо жана колдоонун жетишсиздиги да көйгөй. Көптөгөн аялдар укук коргоо органдарынан жана социалдык кызматтардан жардам жана коргоо алуу үчүн тоскоолдуктарга туш болушат. Аялдардын ролу жана жүрүм-туруму жөнүндөгү стереотиптер, ошондой эле маданий практика сыяктуу социалдык-маданий факторлор аялдарга карата зомбулуктун нормалдашуусуна жана анын пайда болушу жана сакталышы үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө салым кошуп жатат.

Бирок бул көйгөй менен күрөшүү үчүн жарандык коомдун, укук коргоо уюмдарынын жана эл аралык уюмдардын аракеттери көбөйдү. Зордук-зомбулуктан жапа чеккен аялдарга жардам көрсөтүүдө жана коргоодо маалымдоо, жабырлануучуларды колдоо жана окутууга багытталган ар кандай программалар маанилүү роль ойнойт.

Негизги маселе – аялдар өздөрүн коргогон жана урматталгандай сезе турган зордук-зомбулуксуз коомду түзүү. Бул үчүн өкмөттүн, жарандык коомдун жана эл аралык коомчулуктун мыйзамдык негиздерди түзүү, жабырлануучуларга колдоо жана жардам алуу мүмкүнчүлүгүн камсыздоо, аялдарга карата зомбулукка өбөлгө түзгөн маданий мамилелерди жана стереотиптерди өзгөртүү боюнча макулдашылган аракеттерди талап кылат.



Кыргыз сот аялдарынын ассоциациясынын билдирген маалыматына ылайык, Кыргызстанда ар бир төртүнчү аял (25%) жумушунда харассментке кабылган.<sup>3</sup> WPS эл аралык индексинин (Women Peace and Security Index, *кыргызча*: Аялдар тынчтыгы жана коопсуздугу индекси) 2023-жылдын 24-октябрында жарыялаган отчетунда болсо, Кыргызстан аялдардын өмүрү үчүн кооптуулук индексинде дүйнөдө 95-орунга жайгашып, Орто Азия өлкөлөрүнүн ичинен аялдар үчүн эң кооптуу деп таанылган. Бул туурасында көптөгөн жергиликтүү басылмалар жазып чыгып, эл ичинде ар кыл талкууларды жараткан эле.<sup>4</sup> Тартышуулар Жогорку Кеңешке чейин жетип, мындай тариздеги маалыматтарды бөлүшүүгө каршылык көрсөткөн эл өкүлдөрү да болгон. Бул жагдай Кыргызстандын аялдарга карата жасалган (киберди кой) физикалык харассментке каршы күрөшүү үчүн али даяр эмес экендигин айгинелеп турат.

Аялдарга багытталган кастык тилинин көбүнчө терең тарыхый, социалдык-маданий жана структуралык тамырлары бар. Көптөгөн коомдордо аялдар дискриминациянын, социалдык теңсиздиктин жана стереотиптердин бутасы болуп келген жана дагы деле болуп калууда, бул аларга каршы кастык сөздөрдү колдонууга өбөлгө түзөт. Себептердин эң негизгиси – аялдарды коомдун алсыз, көз каранды жана анча баалуу эмес мүчөсү катары кабылдоону эбак эле калыптандырган гендердик нормалардын жана стереотиптердин болушу. Бул стереотиптер кемсинтүү, коркутуу аркылуу айтылган кастык тилин колдоп байытат.

Мындан тышкары, көптөгөн коомдордогу маданий жана диний каада-салттар аялдарга карата терс мамилени күчөтүп, кас тилдердин колдонулушуна негиз түзүшү мүмкүн. Бул аялдардын баш ийүү, алардын укуктарын жана эркиндиктерин четке кагуу же сексуалдык же үй-бүлөлүк зомбулуктун объектилери катары аялдарды жеңүү идеясы менен байланыштуу болушу мүмкүн. Ошондой эле санариптик доордо социалдык тармактар жана интернет аялдарга карата кастык сөздөрдү жайылтуу аянтчасына айланганын белгилей кетүү керек. Интернеттеги мейкиндиктердин анонимдүүлүгү аялдарга болгон көз карашты жана жек көрүүчүлүктү эркин жана агрессивдүү билдирүүгө өбөлгө түзөт.

## Корутунду

Адабий серепке негизделген бул изилдөө социалдык тармактарда аялдарга карата зордук-зомбулук маселесин терең изилдөөгө мүмкүндүк берди. Изилдөөнүн натыйжалары бул көйгөйдүн масштабын жана олуттуулугун көрсөтүп, мамлекеттик деңгээлде көңүл бурууну жана андан ары изилдөөнү талап кылган бир катар негизги аспектилерди аныктады десек болот.

<sup>3</sup> ПРООН Кыргызстан, “#НМОЛЧИ. В Кыргызстане началась кампания против харассмента”, <https://www.undp.org/ru/kyrgyzstan/press-releases/nemolchi-v-kyrgyzstane-nachalas-kampaniya-protiv-kharassmenta> (алынган датасы: 23.04.2024);

24.kg агенттиги, “Не молчать и не бояться. Как бороться с харассментом на работе и в транспорте”, [https://24.kg/obschestvo/254738\\_nemolchat\\_ineboyatsya\\_kak\\_borotsya\\_sharassmentom\\_narabote\\_ivtransporte/](https://24.kg/obschestvo/254738_nemolchat_ineboyatsya_kak_borotsya_sharassmentom_narabote_ivtransporte/) (алынган датасы: 23.04.2024).

<sup>4</sup> Азаттык үналгысы, “Изилдөө: Кыргызстан аялдар үчүн кооптуу өлкө”, <https://www.azattyk.org/a/wps-kyrgyzstan-ayaldar-uechuen-koopuu-oelkoe/32658728.html> (алынган датасы: 25.04.2024);

24.kg агенттиги, “WPS индекси: Кыргызстан — аялдар үчүн Борбор Азиядагы эң кооптуу өлкө”, [https://24.kg/kyrgyzcha/278605\\_WPS\\_indeksi\\_kyrgyzstan\\_ayaldar\\_uchun\\_borbor\\_aziya\\_dagyi\\_enkoopuu\\_olko/](https://24.kg/kyrgyzcha/278605_WPS_indeksi_kyrgyzstan_ayaldar_uchun_borbor_aziya_dagyi_enkoopuu_olko/) (алынган датасы: 25.04.2024).

Биринчиден, интернетте аялдарга карата зордук-зомбулуктун ар кандай түрлөрүн, анын ичинде коркутуу, куугунтуктоо, аңдуу, мазактоо, шантаж, жеке маалыматтарды ачыкка чыгаруу дегендер бар экенин көрсөттү. Зордук-зомбулуктун бул түрлөрү жабырлануучуларга олуттуу психологиялык жана эмоционалдык таасирин тийгизиши мүмкүн, кээде алардын ден соолугуна жана бакубатчылыгына да оор коркунучтарды туудурушу мүмкүн.

Экинчиден, социалдык тармактарда аялдарга карата зомбулуктун пайда болушуна жана жайылышына шарт түзгөн ар кандай факторлор аныкталды. Аларга гендердик стереотиптер, интернет маданияты, анонимдүүлүк, социалдык медиа платформаларындагы коргоо жана жазалоо механизмдеринин жетишсиздиги кирет. Өзгөчө Кыргызстан жана Орто Азиянын башка өлкөлөрү эске алынганда, кибер зомбулуктун юридикалык, мыйзамдык аспектилери иштелип чыга электигин эске салуу керек.

Үчүнчү маанилүү тыянак – маселени чечүүгө комплекстүү мамиле кылуунун зарылдыгы. Бул санариптик коопсуздук боюнча билим берүү программаларын, укуктук жөнгө салууну жакшыртуу, онлайн коомчулуктарда маалымдуулукту жана эмпатияны жогорулатуу, кибер куугунтук жана онлайн троллинг менен күрөшүү үчүн технологиялык куралдарды иштеп чыгууну камтыйт. Бул жаатта Кыргыз Республикасынын Санариптик өнүктүрүү министрлиги олуттуу инициативаларды колго алып иштеши керек болот. Эң алгачкы кадам катары, мисалы, жалпы билим берүү мектептеринде “медиа сабаттуулук”, “маалыматтык коопсуздук” жана “кибер коопсуздук” аттуу предметтерди киргизүү сунушталат.

Изилдөө Кыргызстанда учурдагы изилдөөлөрдөгү кемчиликтерди аныктап, келечектеги изилдөөлөрдүн багыттарын көрсөттү. Бул санариптик коомчулуктарды түзүүнүн механизмдерин, ошондой эле алардын интернетте зомбулуктун жайылышына тийгизген таасирин жакшыраак түшүнүү зарылдыгын камтыйт.

Социалдык медиадагы аялдарга карата зомбулук боюнча адабияттарды карап чыгуу бул маселенин маанилүүлүгүн жана аны чечүү үчүн коомдун, өкмөттөрдүн, социалдык медиа платформаларынын жана академиялык коомчулуктун биргелешкен аракеттеринин зарылдыгын белгиледи.

Социалдык медиадагы кибер зордук-зомбулук коомчулуктан, мыйзам чыгаруучулардан жана онлайн платформалардан көңүл бурууну жана чара көрүүнү талап кылган олуттуу маселе. Бардык кызыкдар тараптардын билими, маалымдуулугу жана кызматташуусу зомбулуктун бул түрүн азайтууга жана бардык онлайн колдонуучулар үчүн коопсуз санариптик мейкиндикти камсыз кылууга жардам бериши керек.

Жалпысынан, социалдык тармактардагы кибер зордук-зомбулук проблемасын изилдөө коом үчүн чоң мааниге ээ жана бул көрүнүштүн алдын алуу жана ага каршы күрөшүү боюнча конкреттүү чараларды иштеп чыгууга түртүшү шарт, бул бардык интернет колдонуучулар үчүн коопсуз жана урматтуу санариптик чөйрөнү түзүүгө жардам бермек.

Социалдык тармактардагы аялдарга багытталган кибер зордук-зомбулукту изилдөө Кыргызстан үчүн бир нече себептерден улам маанилүү маселе болуп саналат. Бул себептер тийиштүү органдарга иш алып баруу үчүн керектүү негиз болуп бере алмак. Атап өтсөк:

1. *Жаштарды коргоо*: Кыргызстандын жаштары баарлашуу, билим алуу жана көңүл ачуу үчүн социалдык тармактарды активдүү колдонушат. Бирок, алар кибер зордук-

зомбулукка да дуушар болушат. Бул көйгөйдү изилдөө жаштардын кайсы топтору жана категориялары көбүрөөк коркунучта экенин, алардын кызыкчылыктарын коргоо үчүн кандай чараларды көрүүгө болорун жакшыраак түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

2. *Социалдык-маданий контекст*: Кыргызстандын өзүнүн уникалдуу социалдык-маданий өзгөчөлүктөрү бар, алар кибер зордук-зомбулуктун мүнөзүнө жана жайылышына таасир этет. Бул көйгөйдү кыргыз коомунун контекстинде изилдөө кибер зордук-зомбулуктун жайылышына өбөлгө түзгөн факторлорду аныктоого жана бул көрүнүш менен күрөшүү боюнча тийиштүү стратегияларды иштеп чыгууга жардам берет. Өлкөдөгү маданий контекстти түшүнүү, жыйынтыгында, маселенин бир гана социалдык медиада эмес экендигин жана иш-аракетти социалдык медианын сыртында да жүргүзүү керек экендигин көрсөтө алат.
3. *Билим берүү жана маалымдоо*: Кибер зордук-зомбулук боюнча изилдөөлөр санариптик коркунучтар жана онлайн коопсуздук жөнүндө калктын маалымдуулугун жогорулатууга жардам берет. Бул кибер зордук-зомбулукка каршы натыйжалуураак күрөшүүгө жана адамдарды өздөрүн жана жакындарын коргоо үчүн зарыл билим жана көндүмдөрдү берүүгө мүмкүндүк берет.
4. *Мыйзам чыгаруу жана саясатты өнүктүрүү*: Кибер зордук-зомбулук боюнча изилдөө жарандардын онлайн укуктарын коргоо боюнча киберкоопсуздук мыйзамдарын жана бул жаатта аткарылышы керек болгон саясий кадамдарды иштеп чыгуу же өркүндөтүү боюнча маалымат жана илхам бере алат.

Жалпысынан алганда, Кыргызстандагы социалдык тармактардагы кибер зордук-зомбулукту изилдөө өлкөнүн бардык жарандары, өзгөчө, өлкөнүн интернет колдонуучуларынын олуттуу бөлүгүн түзгөн жаштар үчүн коопсуз жана дени сак онлайн чөйрөсүн камсыз кылуу үчүн абдан маанилүү.

### Колдонулган адабияттар

1. Al-Zaman, Md. Sayeed & Puja, Prithula Prosun, (2021). Storytelling and the Rhetoric of Rumor in Social Media. In L.C. Mihăeș, R. Andreescu & A. Dimitriu (eds), *Handbook of Research on Contemporary Storytelling Methods Across New Media and Disciplines* (pp. 40-62). Hershey PA: IGI Global.
2. Balkhimbekova, P.Zh., Musina, S.K., Toguzbayeva, G.M. & Zhakaeva, G.K. (2024). Cultural Kaleidoscope in Digital Discourse: “Create” and “Destroy” Dynamics in Social Media Phraseology. *Journal of Osh State University. Pedagogy. Psychology*, №1(4), pp. 84-92. DOI: 10.52754/16948742\_1(4)\_10-2024. EDN: DZGMRY.
3. Benavides, T.B.T., Castro, A.T.A., Marichalar, S.A.G., Cisneros, M.P. & Suárez, E.C.B. (2023). *Social Media Addiction in Generation Z Consumers: Implications for Business and Marketing*. Springer Nature.
4. Brojakowski, Benjamin & Cruz, Gabriel A. (2023). Busting Trolls: Examining the Hate Campaign Against Actress Leslie Jones. In L.M. Cuklanz (ed), *Gender Violence, Social Media, and Online Environments: When the Virtual Becomes Real* (pp. 76-93). Routledge.

5. Carty, Victoria, (2023). Using Social Media Tools to Contribute to and Challenge Gendered Violence. In L.M. Cuklanz (ed), *Gender Violence, Social Media, and Online Environments: When the Virtual Becomes Real* (pp. 192-208). Routledge.
6. Di Fátima, Branco, (2023). Preface: A Global Approach to Hate Speech on Social Media. In B. Di Fátima (ed), *Hate Speech on Social Media: A Global Approach* (pp. 11-15). Covilhã: LabCom Books & EdiPUCE.
7. *Encyclopedia of Media Violence*, (2013). Edited by Matthew S. Eastin. SAGE Publications.
8. Faria, Rita, (2023). Stance-Taking and Gender: Hateful Representations of Portuguese Women Public Figures in the NETLANG Corpus. In I. Ermida (ed), *Hate Speech in Social Media: Linguistic Approaches* (pp. 311-340). Palgrave Macmillan.
9. Green, Lelia, (2010). *The Internet: An Introduction to New Media*. Oxford UK, New York: Berg.
10. Harmon, Lucyna, (2023). Hate Speech in Poland in the Context of the War in Ukraine. In I. Ermida (ed), *Hate Speech in Social Media: Linguistic Approaches* (pp. 287-308). Palgrave Macmillan.
11. Hunter, Nick, (2012). *Cyber Bullying*. London: Capstone Global Library Limited.
12. Marwick, Alice E. (2023). *The Private is Political: Networked Privacy and Social Media*. New Haven & London: Yale University Press.
13. Scheinbaum, Angeline Close & Dayan, Betul, (2024). The Darker Side of Social Media for Consumer Psychology and Mental Health: A Framework and Research Directions. In A.C. Scheinbaum (ed), *The Darker Side of Social Media: Consumer Psychology and Mental Health* (pp. 3-30). Routledge.
14. Tsene, Lida, (2023). Clipping: Hate Speech in Social Media Against Female Sports Journalists in Greece. In B. Di Fátima (ed), *Hate Speech on Social Media: A Global Approach* (pp. 185-202). Covilhã: LabCom Books & EdiPUCE.
15. Аркабаев, Н.К., Базарбаев, Э.М. (2023). Социальные сети: правовое регулирование. *Вестник Ошского государственного университета*, №2, сс. 155-166. DOI: 10.52754/16948610\_2023\_2\_19. EDN: CXNNVZ.
16. Ибрагимова, Мила, (2023). Противостоять языку ненависти в цифровом мире. *Курьер ЮНЕСКО*, №4, 44-45.
17. Омаралиева, Г., Абдугулова, Г.С., Маткалык кызы, К. (2021). Роль социальных сетей в мотивации студентов первого курса во время дистанционного обучения. *Вестник Ошского государственного университета*, Т. 1, №4, сс. 245-252. DOI: 10.52754/16947452\_2021\_1\_4\_245. EDN: ULKVZX.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(4)/2024, 77-83

УДК: 81'25

DOI: [10.52754/16948874\\_2024\\_2\(4\)\\_8](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_8)

АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН КОТОРМОСУНДАГЫ «ЖОЛБОРС ТЕРИСИН КИЙГЕН  
БААТЫР» ПОЭМАСЫ<sup>1</sup>

“ВИТЯЗЬ В ТИГРОВОЙ ШКУРЕ” В ПЕРЕВОДЕ АЛЫКУЛА ОСМОНОВА

“THE KNIGHT IN THE PANTHER'S SKIN” TRANSLATED BY ALYKOL OSMONOV

Салижан Жигитов

*Салижан Жигитов*

*Salizhan Zhigitov*

---

<sup>1</sup> Салижан Жигитовдун кол жазмасын “ОшМунун Жарчысы. Филология” журналына бергендиги үчүн Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин доценти Таалайбек Абдиевге ыраазычылыгыбызды билдиребиз (Редакция).

## АЛЫКУЛ ОСМОНОВДУН КТОРМОСУНДАГЫ «ЖОЛБОРС ТЕРИСИН КИЙГЕН БААТЫР» ПОЭМАСЫ

### Аннотация

Журналыбыздын бул санына да кыргыз эл акыны, жазуучу, адабий сынчы, коомдук ишмер Салижан Жигитовдун (1936-2006) буга чейин эч жерде жарыяланбаган макаласын окурмандарга сунуштайбыз. Бул макалада автордун кыргыз адабиятындагы жаркын акындардын бири Алыкул Осмоновдун котормочулук өнөрү тууралуу адабий сын көз карашы чагылдырылган. Тактап айтканда Шота Руставелинин “Жолборс терисин кийген баатыр” поэмасын кыргызчага которуу иши, андагы кыргыз акыны колдонгон ыкмалар жана поэманын эл арасына тарашы тууралуу маалымат берилет. Ошону менен бирге автор Алыкул Осмоновдун грузин адабиятынын баалуу эстелигин кыргыз тилине которууга жасаган алгачкы аракеттери жана анын жыйынтыктары боюнча калыс сын көз карашын да билдирген. Макалада автордун стили толук сакталып, эч өзгөртүүсүз берилди.

**Ачкыч сөздөр:** кыргыз адабияты, котормочулук өнөрү, Алыкул Осмонов, Шота Руставели, “Жолборс терисин кийген баатыр” поэмасы.

---

### “ВИТЯЗЬ В ТИГРОВОЙ ШКУРЕ” В ПЕРЕВОДЕ АЛЫКУЛА ОСМОНОВА

#### Аннотация

В этом номере журнала представляем читателям статью кыргызского народного поэта, писателя, литературоведа, общественного деятеля Салижана Жигитова (1936-2006), которая ранее нигде не публиковалась. В данной статье отражена литературная критика автора переводческого искусства Алыкула Осмонова, одного из самых ярких поэтов кыргызской литературы. В частности, даются сведения о работе по переводу поэмы Шота Руставели «Герой в тигровой шкуре» на кыргызский язык, методах, которыми пользовался кыргызский поэт, и распространении поэмы среди народа. В то же время автор высказал непредвзятое критическое мнение о качестве перевода грузинской поэмы на кыргызский язык. В статье полностью сохранен авторский стиль и изложен без каких-либо изменений.

**Ключевые слова:** кыргызская литература, переводческая деятельность, Алыкул Осмонов, Шота Руставели, «Герой в тигровой шкуре».

---

### “THE KNIGHT IN THE PANTHER'S SKIN” TRANSLATED BY ALYKOL OSMONOV

#### Abstract

In this issue of our journal we present to our readers an article by the Kyrgyz national poet, writer, literary critic, public figure Salizhan Gigitov (1936-2006), which has not been published anywhere before. This article reflects literary criticism of Alykul Osmonov, one of the brightest poets of Kyrgyz literature. In particular, information is given on the work of translating Shota Rustaveli's poem “The Knight in the Panther's Skin” into Kyrgyz, the methods used by the Kyrgyz poet, and the dissemination of the poem among the people. At the same time, the author expressed an unbiased critical opinion about the quality of the translation of the Georgian poem into Kyrgyz. The article fully retains the author's style and is presented without any changes.

**Keywords:** Kyrgyz Literature, translation activity, Alykul Osmonov, Shota Rustaveli, “The Knight in the Panther's Skin”.

## Киришүү

А.Осмоновдун адабият майданындагы эң биринчи олуттуу, бараандуу жеңиши «Жолборс терисин кийген баатырдын» котормосу болду.

«Жазуучулук баянымдагы» маалыматтарга караганда, атактуу грузин дастанын которууга Алыкул ал чыгарманы аябай жакшы көрүп калгандан, адабий эрдик жасасам деп, акындык күчүмдү сынасам деп дымаксыгандан, жекече махабат күйүтүн эмгек менен баскысы келгенден киришкен экен.

Албетте, «Жолборс терисин кийген баатырды» кыргызчалатууга Осмоновду жалаң гана ички муктаждыктары эмес, тышкы шарт-жагдайлар да мажбурлаган. Конкреттүү айтсак, 30-жылдардын аяк ченинде Шота Руставелинин керемет поэмасы жаралганга сегиз кылым толугу союздук масштабда өзгөчө шаңдуу белгиленген. Бул датанын дүңгүрөтө майрамдалышына тике түрдө «Жолборс терисин кийген баатырдын» эскирбес поэтикалык артыкчылыктары негиз берсе, кыйыр түрдө грузин кандуу большевиктин ошол маалда улуу өлкөбүзгө даңазалуу башчы болуп турганы таасир эткен. Юбилейлик атмосферада айтылуу дастан биздин мамлекеттеги орусчадан башка тилдерге да которула баштаган. Боордош калктардын айрым бир акындары өз тилинде грузин шедеврин сүйлөтүү машакатын улуттук ар-намыстын иши деп, эң актуалдуу саясий-маданий маселе деп туюнган. Арийне, ушундай патриоттордун, интернационалисттердин бири биздин Алыкул болгон.

«Жолборс терисин кийген баатырдын» кыргызча биринчи басылышын жолдогон кириш сөздө анын үч жыл ичинде, ал эми «Жазуучулук баянымда» он бир айда (1938-жылдын майы – 1939-жылдын апрели) которулганы айтылат. Аталган эки документте тең автор өзү грузин поэмасын кыргызчалап жатканда көбүнчө анын орусча сапма-сап (подстрочный) котормосуна таянганын, зарыл болгондо көркөм таржымаларына да кайрылганын белгилейт.

Руставелинин өлбөс чыгармасы түп нускасында баштан-аяк «шаири» деген ыр формасында жазылган. Шаири – чубалжыган узун төрт саптан куралган, саптарынын баары аяк жагынан туташ (аааа схемасында) уйкашкан ыр шиңгили (строфа). Поэманын көпчүлүк орусча варианттарында шаири өлчөмүн куду өзүнө окшоштуруп (төрт сабын тең чубалжытып, тегиз уйкаштырып) берүүгө аракеттер жасалган. Шаирини дал өзү шекилдентип кыргызча моделдегенде 16 (же 14) муундан куралган, акыркы муундары жылчыксыз уйкашкан төрт саптык келип чыгышы ыктымал. Бирок мындай ыр өлчөмү аябай өгөй-өөн учурайт, оозго оңой эп келбейт, жарыя же купуя окуп жибергенде, бир узун сап сегиз (жети) муундуу эки сапка эркисизден бөлүнүп кетет. Айтор, ашкан көлөмдүү грузин дастанын 14-16 муундуу, жылчыксыз уйкаштуу төрт саптыктар менен кыргызчалатуу теориялык планда мүмкүн болсо да, практикалык жактан өтө татаал эле.

Баса, Алыкул Осмонов «Жолборс терисин кийген баатыр» поэмасын эне тилинде сүйлөтүү үчүн адеп жасаган аракетинде ал чыгарманын ритмикалык түзүлүшүн кыргызча туюндурууга жан үрөгөн. Асыресе ал атактуу дастандын юбилейи өтүп жаткан кезде андан чакан бир фрагментти таржымалап, «КК» газетасынын 1937-жылкы 26-декабрдагы санында жарыялаган. Ал тексттен бир үзүндү келтирели:

Аравияда Ростеван деген тагдырым сүйгөн хан болду,  
Урматы улуу, колу да ачык, башкара билген көп колду.  
Жүзү жаркын, маңдайы нур, кең турмушка чебер жан,  
Өзү да эр, теңдешсиз эр, андай чечен болорбу.

Бир кызынан анын башка жок эле артта туягы  
Күндөй сулуу, күндү уялтат бетиндеги нурлары.  
Карагандын жүрөк отун тартып алат шооласы  
Миллион тилде макталган эр, болсо гана ыраазы.  
Анын аты Тинатин кыз – билүү керек ар бир жан,  
Бой жеткенде көктө күндү өзү сүйгөн, жараткан.  
Сүрдүү гана хан олтуруп, вазирлерин чакыртып,  
Жумшак сүйлөп, таттуу тилден мындай сөздү тараткан.

Байкалып калгандыр, көлөмдүү поэманын сюжети ушундай ыр өлчөмдөрү (бирде 17-18, бирде 16-15 саптан турган строфалар) менен баяндалып отурса, кыргыз китепкөйү эч нерсе да түшүнө алмак эмес, бат эле жадап да кетмек.

Ушундай жагдайдан улам Осмонов «Жолборс терисин кийген баатырдын» түп нускасындагы жана орусчаларындагы чубалжыган ыр түзүлүшүн туурагандан баш тартып, кыргызча көнүмүш ыр өлчөмүн тандап алган, тактап айтканда, шаиринин ордуна 11-12 муундуу, аттам (аабаба схемасындагы) уйкаштуу алты саптыктарды иштеткен. Төрт саптыктардын алты саптыктарга жанып кетиши поэманын кыргызчасынын жалпы көлөмүн бир кыйла чоңойтуп жиберген.

Экинчиден, Осмонов грузин поэмасынын ар бир строфасы камтып турган мазмунду төкпөй-чачпай кыргызчалап жүрүп отурган эмес, тек анын сюжеттик сызыктарын, идеялык логикасын, образдык мүнөздөмөлөрүн өз акындык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша кайрадан эркин баяндап берген. «Котормо эн эркин которулду, - деген Алыкул аталган кириш сөздө. – Ачык айтканда, көп жерлеринде маанисин алып туруп, өзүмчө кетип калган учурлар бар» (Руставели, 1940, б. 3-4).

Руставели поэмасын Осмонов жан-дили менен берилип, бүткүл акындык мүмкүнчүлүктөрүн жана тажрыйбасын, жаштык жалынын аянбай сарп кылып, чыгармачылык кыялын эркинче чабыттатып коё берип, өзгөчө эргүү абалында которгон. «Поэмадан ажырай албайм, көп убактарда таң атканга чейин отурам. Окуйм, котором, таң калам, кубанам! Дүйнөдө мен гана бактылуумун деп ойлойм! – деп эскерген акын «Жазуучулук баянымда». – Себеби анын кызыгы ошондой болду».

Чынында да «Жолборс терисин кийген баатыр» дастанынын ар кандай маданий даражадагы окурмандын ыкыласын тартып ала турган кызыктуу окуялык составы бар. Анын сюжети, кыскача баян этип бергенде, төмөнкүдөй.

Аравиянын карып калган падышасы Ростеван мурасчы уулу жогунан жалгыз кызы Тинатинди такка отургузат. Нары акылдуу, нары сулуу падыша кызы рыцарлык (ашкере жигитчилик) жайы бар кол башчы, ордо кишиси Автандилге пейли түшүп, тымызын ынтызарланып жүргөн болот. Бир сапар Ростеван менен Автандил кайберен уусунда жүрүп бир булактын боюнда жолборс кебин кийип, өтө катуу муң-кайгыга чөгүп отурган бир баатырды көрүшөт. Бу баатыр менен берки экөөнүн сүйлөшкүсү келет. Бирок жолборс кепчен эр үн катпаган бойдон жөнөп берип, дайынын таптырбай кетет. Буга Ростеван хан аябай капаланат. Ошондо Тинатин алиги табышмактуу баатырдын дарегин табуу озуипасын өзү жакшы көрүп жүргөн жигити Автандилге тапшырат. Автандил падыша кыздын буйругун аткарууга жан-дили менен макулдугун берет. Узак убакыт карытып, далай-далай жер кезип, Автандил акыры издеген баатырды табат. Таризэл Автандилге өзүнүн кайгылуу жөн-жайын айтып берет.



Көрсө, ал падыша тукумунан чыккан асылзаада, Индистан падышасы Парсадандын амирбашы (аскер башчысы, адмиралы) Тариэл деген эр экен. Тариэл ай-күндөй жаркын падыша кызы Нестан-Дарежанга ышкысы түшүп, ашыглык отуна күйүп жүргөндө, Парсадан кызын Хорезм шаазаадасына күйөөгө бермек болот, бөлөк-бөтөн элдин шаазаадасын өз тактысына мурасчы кылам деп чечет. А чынында тактынын накта мурасчысы Тариэл болмок эле. Нестан-Дарежан сүйгөнү Тариэлге Хорезм шаазаадасын тындым кылып, падыша тактысына отур деп кеңеш берет. Нестан-Дарежандын козголоңчул маанайы бар Тариэлге көңүлү барын билип алган Парсадан кызын катуу төпөштөп, эч кимге билдирбей Индистандан тышкары алып чыгып кетет. Тариэл арзып сүйгөн жарын издеп далбас урат, бирок таба албайт. Жакшы көргөн адамын тапкандан биротоло күдөр үзгөн Тариэл өз өлкөсүнөн оолак кетип, жападан жалгыз күн көрө баштайт, ээн жердин үңкүрүн сыйынт кылат.

Автандил Тариэл менен достошот, ага кайрат айтып, үмүт тартуулайт; Нестан-Дарежандын дарегин көпкө издеп, акыры табат. Көрсө, падыша кызы Кажети деген дегеле кол жеткис чепке же сепилге камалып салынган экен. Тариэл менен Автандил Придон аттуу дагы бир дос-тууган таап, анан үчөөлөп Кажети сепилине чабуул коёт, сепилди алып, Нестан-Дарежанды бошотот, ар бири өз эл-жерине кайтат. Тариэл Нестанга, Автандил Тинатинге үйлөнүп, ар кими өз падышачылыгын адилет, калыс сурап, элин жыргалга маарытат.

Демек, «Жолборс терисин кийген баатыр» дастанынын мазмуну эки (инди жана арап) аңгемеден, ошондой эле жолду ката кошулган көмөкчү эпизоддордон (Придон падышанын таржымалы, көпөстөр өлкөсү Гуланшоронун жөн-жайы ж.б.) куралат.

Алыкул Осмонов өз котормосунда атактуу грузин дастанынын сюжеттик сызыктарын изден танбай ээрчип отурган, түп нускадагы (орусча тексттердеги) каармандардын үстүрт тартылган портреттерин, психологиялык мүнөздөмөлөрүн, кылган-эткендерин кескин өзгөртүп, башкачалап ийгенге барган эмес. Бирок биздин акын поэманын ар бир строфасын кайталап көчүргөндөн, ар бир главасын өз алкагында гана кармагандан да качкан. Ошон үчүн «Жолборс терисин кийген баатырдын» орусча сөзмө-сөз котормосунда 73 глава бар болсо (Руставели, 1966), кыргызчасында 55 глава гана бар (Руставели, 1940). Алыкул Осмонов оригиналдагы кээ бир главаларды бири бирине кошуп, кээ бир главалардан бир-эки глава жасап жиберген. Ал ошондой эле поэмадагы кээ бир топонимдерди (жер аттарын), киши ысымдарын (маселен, Фатма дегенди Батма деп) кыргызчалаштырып койгон. Ал эми айрым строфаларга келгенде котормочу «ээнбаштык» кылып, аларда айтылган поэтикалык ойлорду эркин импровизациялап туюндура берген. Бирок мындай өз кыялынан чыгарып кошмойлор дастандагы сюжеттик өзөккө эмес, лирикалык чегинүүлөргө жана акындык ой жүгүртүүлөргө көбүрөөк тиешелүү.

Албетте, «Жолборс терисин кийген баатыр» поэмасынын кыргызча котормосун оригиналга адекваттуу котормо деп айтыш кыйын. Бул – грузин поэмасынын мазмунун башка тилде болжолдуу айтып берген өзүнчө бир кызыктуу бир көрүнүш. Бирок аны белгилүү бир чыгарманын негизинде жаралган оригиналдуу көркөм туунду деп да баалашка болбойт. Чындыгында ал – таржымаланган чыгарма, тек оригиналдын ар бир строфасындагы мааниге бекем байланбаган эркин котормо.

«Жолборс терисин кийген баатыр» жарык көрөрү менен кат-сабаттуулар кайра-кайра маашырканып окуган, кат тааныбагандар улам-улам окутуп уккан чыгармага айланган, жалпы кыргыз арасында болуп көрбөгөндөй кызыгуу туудуруп, өтө зор кадыр-барк тапкан.

«Китеп 1940-жылы Казанда басылып чыкты, - деп басмырт белгилеген Алыкул «Жазуучулук баянында». – Бир жылдан соң айылдан Таризэл, Автандил, Тинатин, Даражан деген жаңы туулган балдардын, кыздардын аттарын уга баштадым. Демек, китеп кыргыз элине жетип жана аябай жаккандыгы билинет».

Жалаң ырдан бүткөн опсуз көлөмдүү чыгарма китеп окугандын кыныгына жаңы гана кирген, эстетикалык маданияты эми-эми гана жаңылана баштаган калктын купулуна толсо, мээримин ийитсе, чечекейин чеч кылса, албетте, анын объективдүү себептери бар.

Эң оболу белгилечү нерсе: орто кылымдык грузин дастанынын сюжеттик мотивдери, образдары, идеялары күн чыгыш элдеринин фольклоруна жана адабиятына ортоктош дух менен каныккан. Экинчиден, анда махабат, достук, таттуулук мамилелериндеги кыйышпастык, айныбастык укмуштай романтикалуу, идеалдуу сыпатта сүрөттөлгөн. Булардын баары бир чети түпкүлүгүнөн эле кыргыз китепкөйлөрүнүн көңүл кушуна ынак, маданий деңгээлине жакын, көркөм табитине далма-дал келип турса, бир чети жатык, ширелүү, элестүү поэтикалык тил менен кыргызчаланган. Ошон үчүн «Жолборс терисин кийген баатыр» улуттук окурмандар жана угармандар тарабынан куду өз тилибизде таланттуу жазылган төл чыгармадай кабыл алынган.

Калктын калың катмарын тамшандырган бу котормо өз убагындагы басма сөздө жалгыз гана жаңырык (отклик) туудурган. Китептин чыгышына карата Аалы Токомбаев атайын макала жазып, аны «Кызыл Кыргызстан» газетасына, «Советтик адабият жана искусство» журналына жарыялаган.

Ал макалада эң оболу Руставели дастанынын эркин которулганы, анын ритмикалык жана строфалык түзүлүштөрү, образдык туюнтмалары, поэтикалык ыкмалары, атүгүл каармандарынын аттары да кыргызчалашып кеткени, бирок чыгарманын идеялык духу, мазмундук байлыгы, көркөмдүк жамалы туура берилгени баса белгиленген.

«Осмонов жолдоштун бул эмгеги ары атактуу эмгектин бири,- деп жазган рецензент андан нары. – Окууга жеңил, сиңимдүү жана уккулуктуу. Ошону менен кошо акындын өзү тарабынан коюлган элестер, салыштыруулар кыргыздын түшүнүктүү элестери менен алмаштырылган. Ошону менен катар бир далай ойлонто турган куплеттер да бар, ал куплеттер чынында маданияттуу курулган жаңылык деп айтууга болот (Токомбаев, 1941, б. 64-65).

«Жолборс терисин кийген баатырды» кыргызчалатуу процессинде Алыкулдун өзү акындык калемин төшөлткөнүн, адабий тажрыйбасын арттырганын, көмүскө мүмкүнчүлүктөрүн ачканын А.Токомбаев мындайча формулировкалаган: «Осмонов бул котормо менен жалаң гана коомго пайда кылган жок, ал өзү үчүн да көп жаңылыктар иштеди жана сөз маданиятын көтөрүп, аз сөз менен көп маани берүү техникасын үйрөндү» (Токомбаев, 1941, б. 65).

Аалы Токомбаевдин «Жолборс терисин кийген баатыр» котормосунун чоң-кичине кемчиликтери да калыстык менен белгиленген, асыресе анда угумсуз курулган сүйлөмдөр, өз ордуна турбаган сөздөр, ритмикалык таскагынан жаңылган (бир-эки мууну ашкан же кемиген) саптар бары, айрыкча элдир-селдир уйкаштардын арбын экени көрсөтүлгөн.

Алыкулдун атактуу котормосунун стилдик жана ырдык өксүктөрү кыргыз поэзиясынын кийинки көркөм тажрыйбасынын жарыгында ого бетер таасын көрүнө түштү. Арийне, улуттук ыр өнөрүбүз акыркы отуз-кырк жыл аралыгында техника (форма) жагынан кескин жылыштар жасады. Азыр көпчүлүк акындарыбыз оригиналдуу ыр жазса да, которсо да сүйлөмдөрүн логикалык-грамматикалык жактан кынтыксыз түзгөнгө, уйкаштарын таамай

үндөштүргөнгө жетишти. Саптары куюлушуп турган ырларга көнүп калган окурмандар «Жолборс терисин кийген баатырдын» бир кылка дурус чыкпаган поэтикалык синтаксисине, айрыкча жакшы жаңырыктабаган уйкаштарына алымсынбай калышы толук ыктымал.

### **Жыйынтык**

Руставели поэмасынын кыргызчасы 1951-жылы жарык көрүп, андан кийин (1956-1982) дагы төрт жолу басылып чыкты. Анын ар бир басылгандагы тиражы тез арада сатылып кетип жатты. Бул факт – айтылуу котормонун эл арасында даке кадыры барына айкын далил. Бирок аны китепкөйлөрдүн жаңы муундары куду биринчи басылганындагыдай кызыгуу менен окуп жатат деп айтыш кыйын.

### **Адабияттар**

1. Руставели, Шота. (1940). *Жолборс терисин кийген баатыр*. Которгон А. Осмонов. Фрунзе: Кыргызмамбас.
2. Руставели, Шота. (1966). *Витязь в тигровой шкуре*. Подстрочный перевод с грузинского С. Иордонашвили. Тбилиси: Мнатоби.
3. Токомбаев, (Балка) А. (1941). «Жолборс терисин кийген баатыр». *Советтик адабият жана искусство*, № 3 (17).